विनोबा भावे

—साने गुरुजी

सेवादल चरित्र माला

विनोबाजी भावे

लेखक

श्री. साने गुरुजी

सन्ध्या प्रकाशनः ४]

[मूल्य १ रुपया

प्रकाशक :
माधव राजाराम देशपांडे
'सन्ध्या प्रकाशन', १२ टिळक रोड, पुणें २

प्रथम संस्करण : जून १९४४

मुद्रक :
ज. ग. जोशी
आ. रा. लिमिटेडचा प्रेस, ३९४ सदाशिव, पुणें २

दोन शब्द

—လ—

हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठीं लढणारी कोणती संस्था ? कोण मरत आहे, झिजत आहे ? काँग्रेस. त्या काँग्रेसविषयीं कोणाला प्रेम वाटणार नाहीं, अभिमान वाटणार नाहीं ? क्षुद्र भांडणें दूर ठेवून हिंदुस्थानांतील सर्व जातींजमातींचें निरपेक्ष बुद्धीनें हित पाहणारी एक काँग्रेसच आहे. अखंड हिंदुस्थान हें काँग्रेसचें ध्येय आहे. काँग्रेस सर्वांना येथें सुखानें नांदवूं पाहते. अशा या काँग्रेसविषयीं प्रेम व निष्ठा बाळगणाऱ्यांची सेवादल ही संस्था आहे. सर्व मुलांमुलींनीं तरुणतरुणींनीं राष्ट्र सेवादलात यावें. लहानांनीं यावें, मोठ्यांनीं यावें. विद्यार्थ्यांनीं यावें. प्रौढांनीं यावें खेड्यांतील जनतेनें यावें. शहरांतील बंधु-भगिनींनीं यावें. सेवादलांतच आपलीं मुलें आईबापांनीं पाठवावीं. आई-बापांनीं दलाच्या क्रीडांगणावर जावें. मुलांना उत्साह द्यावा. शाळेंतील शिक्षकांनीं सेवादलाचें ध्येय द्यावें. संकुचित जात्यंधतेचा व धर्मांधतेचा प्रचार करून पालकांनीं व शिक्षकांनीं मुलांचीं मनें बिघडवूं नयेत. तें पाप आहे.

सेवादलांतील मुलांमुलींना विचार द्यायला हवेत. स्वस्त व सुंदर, उदार व उदात्त असें वाङ्मय त्यांच्यासाठीं हवें. श्री वसंत बापट या उदयोन्मुख कवीचीं सैनिकगीतें पटकन् महाराष्ट्रभर पसरलीं. अतिसुंदर अशीं तीं गीतें आहेत. अशीं गीतें हवींत. संवाद हवेत. सर्व प्रकारचे वाद समजावून देणारीं सोपीं पुस्तकें हवींत. किती तरी काम आहे. योग्य माणसांनीं अधिकारी

व्यक्तींनीं सेवादलासाठीं प्रभावी वाङ्मय निर्मिलें पाहिजे. तोंपर्यंत अंधारांत बसून मी माझी चिमणी लेखणी चालवीत राहीन. सेवादलासाठीं बिळांत बसून चरित्रें लिहीत होतों. तीं घाईत लिहिलीं आहेत. हें पहिलें पुष्प विनोबाजींचें गोष्टीरूप चरित्र. यांत नीट रचना नाहीं. परंतु सेवादलांतील सैनिकांनीं गोड करून घ्यावें. हीं छोटीं चरित्रें गोष्टीरूपच मी सांगणार आहें. घाईत लिहिलेल्या या गोष्टीरूप चरित्रांची नवी आवृत्ति काढण्याची वेळ आली तर त्यांत सुधारणा करीन. रचना जरा व्यवस्थित करीन. प्रस्तुत चरित्रांत थोडें पुढेंमागें झालें आहे. येथें गोष्टी आहेत. विनोबाजींचे कांहीं विचार व त्यांचीं कांहीं मतें आहेत. हें सारें मी स्मरणानें देत आहें. जें चुकलें असेल त्याची पू. विनोबाजी व त्यांचे इतर आप्तमित्र क्षमा करतील अशी अशा आहे.

—साने गुरुजी

विनोबाजी भावे

राष्ट्रसेवादलांतील माझ्या प्रिय सैनिकांनो !

तुम्हांला मी रोज आधुनिक भारतांतील कोणत्या तरी एकाद्या थोर व्यक्तीविषयीं गोष्टी सांगणार आहें. आधुनिक थोर व्यक्तींच्या गुणगानानंतर मी प्राचीन व मध्यकालीन थोर विभूतींविषयींहि तुम्हांला इच्छा असेल तर गोष्टी सांगेन. परंतु आधीं आजचा काळ घेऊं या.

आणि मी आज पहिल्या दिवशीं पूज्य विनोबाजी भावे यांच्या पुण्यकथा सांगणार आहें. विनोबाजींचा व माझा परिचय आहे. माझ्या जीवनांत ते खोल शिरलेले आहेत. त्यांच्याविषयीं माझ्या मनांत विलक्षण भक्तिभाव आहे व तो शब्दातीत आहे.

महात्माजींनीं १९४० मध्यें पहिला सत्याग्रही म्हणून विनोबाजींची निवड केली. त्यावेळेस ते एकदम जगासमोर आले. महाराष्ट्रांतील फारच थोड्या लोकांना विनोबाजी माहीत होते. हे विनोबाजी कोण, असें जो तो विचारूं लागला. थोडीफार माहिती त्यांची मिळूं लागली. गीताई या गीतेच्या समश्लोकी भाषांतरानें ते महाराष्ट्रास परिचित झाले होते. परंतु त्यांचें अलौकिक व्यक्तिमत्व

अद्यापहि फारसें कोणास माहीत नाहीं. परंतु महाराष्ट्रास थोर अभिमान वाटावा अशी ही थोर विभूति आहे.

पूर्वज—

असे हे विनोबाजी कोठले, कोण ? विनोबाजींचें आडनांव भावे. हें भावे घराणें मूळचें रत्नागिरी जिल्ह्यांतील. पुढें केव्हांतरी कोणी पूर्वज देशावर आले. सातारा जिल्ह्यांत लिंब गांवीं आले. तेथून वाईस आले. लिंबचें दैवत वाईस नेऊन तेथें त्यांनीं कोटेश्वराचें मंदिर उभारलें व तेथें पूजाअर्चा करूं लागले. वाई हेंच जणुं राहण्याचें ठिकाण झालें. दुसरेंहि त्यांचें एक राहण्याचें ठिकाण होतें. तें तिकडे कुलाबा जिल्ह्यांत होतें. कुलाबा जिल्ह्यांत पेणपासून कांहीं अंतरावर गागोदें म्हणून गांव आहे. आंग्र्यांच्या काळांत या गागोदें गांवीं या भावे मंडळीस कांहीं इनाम जमीन वगैरे मिळाली. या गागोदें गांवाला थोडाफार इतिहासहि आहे. येथें एक खिंड आहे. त्या खिंडींत कांहीं लढाया, झटापटी झाल्या होत्या. अशा या गागोदें गांवींहि भावे मंडळी राही. येथेंहि घरें-दारें, वाडे आहेत.

विरक्त व सम-भावी आजोबा—

शंभुराव भावे हे विनोबाजींचे आजोबा. हे बहुधा वाईसच रहात असत. आजीचें नांव गंगाबाई. आजोबा व आजी यांचे बरेचसे गुण विनोबाजींत उतरले आहेत. शंभुराव हे विरक्त वृत्तीचे होते. संसारांत त्यांचें तितकेंसें लक्ष नसे. कोटेश्वराच्या पूजेकडे त्यांचें सारें लक्ष असे. ब्राह्मणभोजनें घालावीं, उत्सव करावे, इत्यादींचा त्यांना फार नाद. कोटेश्वराच्या उत्सवांत एक दिवस सर्वांना मुक्तद्वार असे. त्या दिवशीं शंभुराव हरिजनांना बोलावीत व मंदिरांत प्रेमानें जेवूं घालीत. ते

म्हणायचे "अन्नाची खरी चव या गरिबांनाच. ज्यांना भरपूर खायला आहे, त्यांना देण्यांत काय अर्थ ?" त्या काळांत हरिजनांना मंदिरांत आणून जेवू घालणें म्हणजे धाडसच होतें. परंतु वाईच्या ब्राह्मणांनीं मंदिरावर किंवा शंभुरावांवर बहिष्कार घातला नाहीं. एकदां शंभुरावांच्या मनांत आलें कीं देवासमोर रोज गायन व्हावें. गायन म्हणजे दैवी कला. मनाची तन्मयता करणारी कला. वाईत एक मुसलमान गवयी आला होता. तो उत्कृष्ट गाणारा होता. यालाच आपल्या मंदिरांत गाण्यासाठीं ठेवावें असें शंभुरावांनीं ठरविलें. आणि तो मुसलमान गवयीहि कबूल झाला. महादेवासमोर रोज संगीत सुरू झालें. धर्ममार्तंड येऊन म्हणाले "हें काय शंभुराव ? देवळांत देवासमोर मुसलमानास काय बसवितां ?" शंभुराव म्हणाले "देवासमोर का भेदाभेद असतो ? हा हिंदु, हा मुसलमान हा प्रकार देवाजवळ नाहीं. सारीं त्याचीं लेंकरें. त्याच्याजवळ सारे समान, सारे एक."

शंभुरावांचीं व्रतवैकल्यें, त्यांचे उपासतापास सतत सुरू असत. विनोबाजी एकदां सांगत होते "आजोबा त्यावेळेस चांद्रायण व्रत करीत होते. चांद्रायण व्रत म्हणजे प्रतिपदेस एक घांस, द्वितीयेस दोन, तृतीयेस तीन असें करीत पौर्णिमेपर्यंत जायचें. नंतर एकेक कमी करीत अमावास्येस पुन्हां एकावर यावयाचें. चंद्रोदय झाल्यावरच ते पूजा, आरती वगैरे करून घांस घ्यावयाचे. चंद्रोदय कधीं मध्यरात्रीं, कधीं पहांटे असे व्हायचे. आजोबा आरती सुरू करावयाचे त्यावेळेस आम्हां सर्व लहान मुलांसहि उठंवण्यांत येई. थंडी लागत असे. डोळे चोळीत आम्ही उठत असूं. ती आरती पहात असूं. चंद्र बघत असूं. आजोबांच्या त्या पुण्याईमुळेंच, त्या पावित्र्यामुळेंच माझ्यांत जर कांहीं पावित्र्य थोडेंफार असेल तर आलें आहे. ती त्यांची थोर देणगी आहे. त्यांचे ते उपकार."

गागोदें गांवीं एका इनामी जमिनीचा त्यांना ८३ रुपये शेत-सारा मिळत असे. हा शेतसारा वाढावा म्हणून शंभुरावांनीं हाय-कोर्टांत प्रकरण नेलें. सरकारनें ८३ रुपयांचे १२५ केले. परंतु ती जमीन ज्याची होती तो यांना ८३ रुपयेच देई. १२५ देत नसे. शंभुरावांनीं १२५ रुपयांचा हक्क मिळविला होता. परंतु त्यांनीं कधींहि फिर्याद केली नाहीं. जमाखर्चांत मात्र त्या माणसाच्या नांवें दरसाल १२५ च्या हिशोबानें बाकी काढून ठेवीत असत. पुढें त्यांच्या एका कर्त्या मुलानें त्यांना विचारलें " दरसाल बाकी काढ-ण्याचा उपयोग काय ? फिर्याद तरी करा, नाहीं तर ८३ च घ्या व समाधान माना. " ते म्हणाले " त्याच्या नांवें मी देणें काढून ठेवीत आहे. पुढचा जन्म घेऊन हें त्याला फेडावें लागेल. मी कोर्टांत जाणार नाहीं. " पुनर्जन्मावर त्यांचा फार विश्वास असे. ते गोष्ट सांगत कीं, " कोणी एकानें दुसऱ्याचें देणें बुडविलें. त्याला गाय होऊन तें देणें फेडावें लागलें ! "

शंभुरावांचा विरक्त स्वभाव पुढें वाढतच चालला. कोटेश्वराच्या पिंडीजवळ तासन्‌तास धावळी नेसून ते बसत. रात्र झालेली असावी. सर्वत्र शांत असावें. परंतु शंभुराव गाभाऱ्यांत शंकराच्या पिंडीजवळ बोलत बसलेले असत. देवाजवळ ते बोलायचे, भांडायचे, रडायचे, हंसायचे. प्रेमाच्या भरांत येऊन " मादरचोदा " अशी शिवीहि द्यावयाचे. बाहेरच्या लोकांना रात्रीं हें सारें ऐकूं येत असे. अशी ही भक्ति उत्तरोत्तर वाढतच गेली.

कर्तृत्ववान् आजी—

आजोबा शंभुरावांचा हा असा स्वभाव आणि आजी गंगाबाई, तिचा स्वभावहि सामान्य नव्हता. गंगाबाई कर्तृत्ववान् होत्या. मोठ्या

करारी व स्वाभिमानी होत्या. आपला वाडा सोडून त्या फारशा कधीं कोणाकडे जात नसत. त्या अभिमानानें सांगायच्या " बारा वर्षांत मी दुसऱ्याकडे कधीं उगीच गेल्यें नाहीं. मला कां उद्योग नाहींत ?" या गंगाबाई वयाच्या ५५ व्या वर्षी लिहावाचायला शिकल्या. आपल्या मुलाला गोविंदाला त्या एकदां म्हणाल्या " अरे मला शिकव रे वाचायला. " आणि गोविंदानें स्वयंपाकघरांतील भिंतीवर ठसठशित अशीं सारीं मूळाक्षरें काढून दिलीं. तीं मूळाक्षरें अद्याप त्या भिंतीवर आहेत. स्वयंपाक करतां करतां आजी तीं मूळाक्षरें वाची, पाठ करी. अशा रीतीनें अक्षरओळख करून घेऊन पुढें गंगाबाई शिवलीलामृत, पांडवप्रताप, भक्तिविजय इत्यादि पोथ्या वाचूं लागल्या.

आजीचा स्वभाव मोठा विनोदी होता. बांईच्या विहिरी खोल. सुनेबरोबर रहाटानें घागर ओढतां ओढतां गंगाबाईस कांहीं विनोद सुचे. त्या सुनेला म्हणत " अशीच धरून ठेव हो घागर. मी तुला नक्कल करून दाखवतें." आणि रहाटाचा हात सोडून आजी अभिनय करून, नक्कल करून दाखवायच्या. सासूसुना मग पोटभर हंसत. गंगाबाईचें बोलणें मोठें ठसकेबाज व वक्तृत्वपूर्ण असे. विनोबाजींत वक्तृत्वाचा गुण आला आहे. परंतु विनोबाजींचा आवाज आजोबांच्या आवाजासारखा किनरी आहे. आजीचा आवाज फार मोठा होता.

आजी प्रेमळ होती. परंतु मनांतील प्रेम सहसा बाहेर दाखवीत नसे. होतांहोईतों ती रडत नसे. रडणें तिला दुबळेपणा वाटे. तिचा स्वाभिमान त्या अश्रूंना अडवून धरी. शंभुरावांना इंग्रजी शिकणें फार आवडत नसे. त्यामुळें त्यांच्या गोविंदा नांवाच्या मुलाचीं मुलें इंग्रजी शिकण्यासाठीं पुण्याला जाऊन राहिलीं. गोविंदराव मरण पावले

होते. मुलांची आई मुलांना घेऊन पेणला रहात होती. पुढें एकदां नातु शिवराम वाईस उत्सवाच्या व्यवस्थेसाठीं आला होता. तेव्हां आजी या नातवाला जवळ घेऊन रडली व म्हणाली "तुझी आई आली नाहीं. परंतु तूं तरी आलास. बरं हो."

वाईचा वाडा मोठा होता. एकदां एक गृहस्थ भाड्यानें जागा देतां का म्हणून विचारायला आला. गंगाबाई त्याला म्हणाल्या "तुम्हांला जागा कशासाठीं पाहिजे? जेवणावळी घालायला येथें सोयीच्या जागा आहेत. परंतु संसाराला सोयीस्कर अशी जागा येथें नाहीं." शंभुरावांनीं जेवणावळी घालण्यासाठीं मोठमोठे सोपे बांधून ठेवले होते. परंतु एकाद्या कुटुंबाला सोयीस्कर अशा खोल्या वगैरे नव्हत्या बांधल्या. म्हणून गंगाबाईचें हें विनोदी, टीकात्मक बोलणें.

आई-बाप—

शंभुरावांना तीन मुलगे—नरहर, गोपाळ व गोविंद. नरहर हे विनोबाजींचे वडील. नरहर अति बुद्धिमान् होते. महत्त्वाकांक्षी होते. परंतु शंभुराव इंग्रजी शिकण्याच्या विरुद्ध.त्यामुळें नरहरपंतांस लौकरच वडोद्यास नोकरी धरावी लागली. त्यांच्या महत्त्वाकांक्षांवर पाणी पडलें. सांगलीच्या गोडबोले घराण्यांतील मुलीशीं त्यांचा विवाह झाला. हे गोडबोले शंभुरावांचे परम स्नेही. ते संगीतज्ञ होते. वाद्य-विशारदहि होते. या गोडबोल्यांस एकच मुलगी. ते शंभुरावांस म्हणाले "माझ्या मुलीची सोय करा." बोलण्यांतील भाव असा कीं तीन मुलांतील कोणत्या तरी एकाला करून घ्या. आणि नरहरपंतांशीं या मुलीचें लग्न लागलें. सासरीं रखुमाई नांव ठेवण्यांत आलें.

रखुमाई दिसायला सुंदर होत्या. गोरा वर्ण, टपोरे मोठे डोळे, हाडपेरहि मोठें. कर्नाटकी वळणाच्या त्या दिसत. रखुमाबाईस

माणसांची फार आवड. चारचौघांनीं आपणांकडे यावें, घरांत आनंद असावा, असें त्यांना वाटे. उत्सवप्रिय अशी त्यांची वृत्ति. परंतु नरहरपंत जरा निराळ्या वृत्तीचे. त्यामुळें रखुमाबाईच्या मनाचा कोंडमारा होई.

बडोद्यास नरहरपंत व रखुमाबाई असत. बाळंतपणासाठीं रखुमाई गागोद्यास येई. आली म्हणजे मग महिना दोन महिने राही. कधीं लग्नमुंजीसाठीं, इतर कार्य-कारणासाठींहि गागोद्यास यावें लागे. रखमाई व नरहरपंत यांना एकूण पांच अपत्यें झालीं. विनोबा, बाळकोबा, शिवाजी व दत्ता असे चार मुलगे व शांता नांवाची एक मुलगी. बहुतेक सर्वांचा जन्म गागोद्यासच झाला.

विनोबाजींचें बाळपण—

विनोबाजींचें बाळपण बरेंचसें गागोद्यास गेलें. हें गांव विनोबाजींस फार आवडतें. येथें पूर्वजांनीं बल्लाळेश्वर म्हणून एक गणपतीचें मंदिर बांधिलें आहे. हा देव आधीं गुराख्यांनीं दगडांत वसविला होता. पुढें भावे मंडळींकडून हें मंदिर बांधण्यांत आलें. गागोदें गांवांत भावे यांचें एकच ब्राह्मणाचें घर. बाकी ५०।६० मराठ्यांचीं वगैरे घरें आहेत. गांवांत एक तळें आहे. आणि गांवाजवळ ती खिंड आहे. जवळच्या डोंगरावर सपाट मैदान आहे. गांवाच्या आसपास जंगलहि आहे. असा हा निसर्गसुंदर गांव विनोबाजींस आवडतो. १९३५ सालीं ते आजारी पडले तेव्हां याच गांवीं ते दोन महिने येऊन राहिले होते.

विनोबाजींचे एक चुलते गोपाळराव येथें गागोद्यासच रहात. शेतीवाडीची, उत्पन्नाची सारी व्यवस्था तेच पहात. त्यांना प्रथम बरींच वर्षें मूलबाळ नव्हतें. म्हणून विनोबाजींना ते जवळ ठेवीत. गागोद्यास

विनोबाजींचें आतेभाऊहि असत. एका आतेभावाचें नांव महादेव. विनोबाजींचें व महादेवाचें फार प्रेम. लहानपणींहि विनोबाजी मोठ्या घरांत वसत नसत. जवळ गोठा असे. त्यांत ते जाऊन वसत. लहानपणापासूनच ते विचारमग्न असत.

घरचें राष्ट्रीय वातावरण—

गागोद्याचें घरचें सारें वातावरण राष्ट्रीय होतें. १९०५ मध्यें वंगभंगाची चळवळ सुरू झाली. घमेंडखोर व्हाइसरॉय कर्झन यानें बंगालचे दोन तुकडे केले. सारे बंगाली खवळले. परंतु सरकारनें स्वतःचाच हट्ट चालविला. देशभर नवीन वारे वाहूं लागले. तिकडे जपाननें याचवेळेस रशियाचा पराजय केला होता. पौर्वात्य राष्ट्रें मनांत आणतील तर, हिंमत धरतील तर, पाश्चिमात्यांना पिटाळून लावतील असा आत्मविश्वास आशियांतील लोकांत आला. हिंदुस्थानावरहि त्याचा परिणाम झाला. १९०६ सालीं कलकत्त्यास राष्ट्रीय सभा भरली. महर्षि दादाभाई नौरोजी अध्यक्ष होते. त्यांनीं स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण, बहिष्कार, स्वराज्य हे चार मंत्र दिले. ही चतुःसूत्री राष्ट्राला मिळाली आणि हा नवा तेजस्वी संदेश लोकमान्यांनीं महाराष्ट्रभर नेला. लोकमान्यांनीं जनतेंत चैतन्य यावें म्हणून श्रीशिवाजीउत्सव, गणेशोत्सव, मेळे, पैसाफंड, स्वदेशी, दारूबंदी अशा अनेक चळवळी सुरू केल्या. या लहानशा गागोदें गांवीं विनोबाजींच्या घरीं केसरी, भाला, काळ, राष्ट्रमत, हिंदुपंच, विहारी इत्यादि सारीं राष्ट्रीय वृत्तीचीं वर्तमानपत्रें येत. त्याशिवाय घरांत इतरहि पुष्कळ पुस्तकें होतीं. संतवाङ्मय होतें. राष्ट्रीय वाङ्मय होतें. घरांत चर्चा चालत. बाळ विनूच्या त्या कानांवर पडत. हा लहान मुलगा वाचनांत व ऐकलेल्या गोष्टींच्या चिंतनांत गढून जाई. जवळच्या जंगलांत त्या वेळचे

क्रान्तिकारक कधीं कधीं जमत. तेथें नेमनिशाणाचा अभ्यास करीत. विनोबाजींच्या संस्कारक्षम अशा बालमनावर या सर्व गोष्टींचा परिणाम झाल्याशिवाय कसा राहील ?

ब्रह्मचारी राहण्याचा संकल्प—

विनोबाजींचें आतां दहा-बारा वर्षांचें वय होतें. १८९४ च्या अखेरचा त्यांचा जन्म. बारा वर्षांचे असतांना त्यांनीं संकल्प केला. ब्रह्मचारी राहण्याचा त्यांनीं संकल्प केला. त्यांच्या डोळ्यांसमोर शंकराचार्य का होते ? समर्थ रामदास का होते ? त्यांच्या डोळ्यांसमोर देश होता कीं देव होता ? कांहीं असो. परंतु या लहान मुलानें त्या वयांत प्रतिज्ञा केली.लहानपणीं आपण सारेच असें संकल्प करतों. मला मुळीं लग्न करायचेंच नाहीं असें म्हणतों. परंतु कोटींत एकाद्याचा संकल्प टिकतो. विनोबाजी व त्यांचा आतेभाऊ महादेव दोघांनीं त्या गोठ्यांत ब्रह्मचारी राहण्याची शपथ घेतली.

केरसुणीचा मार—

वडील नरहरपंत रागीट स्वभावाचे. विनोबाजींस ते पुष्कळदां मारीत. परंतु विनोबाजीहि तितकेच निश्चयी होते. ते मार खात, परंतु आपला निश्चय सोडीत नसत. एकदां आईनें विनोबाजींस लहान मुलीस घेण्यास सांगितलें. मुलगी रडत होती. आईलाहि जरा बरें नव्हतें. विनोबाजींनीं बहिणीस घेतलें नाहीं. नरहरपंत संतापले. त्यांनीं केरसुणीच्या बुंध्यानें विनोबाजींस झोडपलें. परंतु विनू रडला नाहीं. ओरडला नाहीं. मारून मारून वडील थकले. आणि विनोबाजी बहिणीला न घेतांच बाहेर निघून गेले !

बडोद्यास आले—

प्राथमिक शिक्षण संपल्यावर विनोबाजी इंग्रजी शिक्षणासाठीं आतां बडोद्यालाच राहूं लागले. इंग्रजी शाळेंत ते जाऊं लागले. ज्ञानाचा त्यांना ध्यास लागला. बडोद्यास प्रचंड ग्रंथालयहि आहे. ग्रंथापाठी-मागून ग्रंथ वाचले जाऊं लागले. जुनें संतवाङ्मय सारें वाचून झालें. ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम, नामदेव, रामदास, वामन, मोरोपंत, सारे वाचून झाले. राजवाड्यांचें तेजस्वी लिखाण तर विनोबाजींस वेड लावी. इतिहास, तत्त्वज्ञान, गणित, या विषयांची विनोबाजींस फार गोडी. पाश्चिमात्य ग्रंथकारहि त्यांनीं वाचून काढले. गिबन, कार्लाइल सारे पालथे घातले गेले. ज्ञानाची अपार तहान या मुलाला होती.

जेवणापुरते घरीं—

वडिलांचें व विनोबाजींचें पटत नसे. म्हणून जेवणापुरते व झोंपण्या-पुरते फक्त ते घरीं असत. बाकी सर्व वेळ बाहेर असत. त्यांची एक दुसरीकडे खोली होती. तेथें ते असत. तेथें वसत, वाचीत. आपला मुलगा वेडेंवांकडें कांहीं करीत नाहीं याची घरच्यांना खात्री असावी म्हणून ते झोंपायला घरीं येत. विनोबाजींचें एक मित्रमंडळ होतें. मुलांचे ते आवडते होते. त्यांचे ते म्होरक्ये असत. वर्ध्याला निरनिराळ्या क्षेत्रांत कामें करणारे सारे त्यांचे बरोबरचे संवगडी. श्री. वाळुंजकरजी, श्री. मोघेजी, श्री. गोपाळराव काळे, श्री. धोत्रेजी सारे विनोबाजींचे बालमित्र. सारे राष्ट्रसेवेंत सर्वस्वार्पणानें पडले आहेत.

ज्ञानोपासक मित्र—

हे मित्र उगीच फाल्तु गप्पा मारण्यासाठीं एकत्र येत नसत. निर-निराळ्या विषयांवरचीं पुस्तकें ते वाचीत. आपापल्या वाचलेल्या

पुस्तकांतील विचार ते एकमेकांस सांगत. चर्चा करीत. विनोबाजींकडे चर्चेचें नेतृत्व असे. ते अति बुद्धिमान्. सर्व विषयांत त्यांची मति चाले.

वडिलांची इच्छा—

वडिलांच्या आपल्या या बुद्धिमान् मुलाविषयीं फार मोठ्या आशा-अपेक्षा होत्या. त्याला युरोपांत पाठवूं, संशोधक बनवूं असें ते मनांत म्हणत होते. युरोपांत फ्रेंच भाषा सर्वत्र चालते. वडिलांनीं विनोबाजींस दुसरी भाषा फ्रेंच घेण्यास भाग पाडलें. विनोबाजींचा तर संस्कृताकडे ओढा. परंतु करणार काय ? खाजगी रीत्या ते संस्कृत शिकत व भूक भागवीत.

चहा सोडला म्हण म्हणजे दार उघडतों—

विनोबाजींच्या एका मित्राला चहाचा फार नाद होता. एके दिवशीं तो मित्र शौचास गेला असतां विनोबाजींनीं बाहेरून कडी लावली. तो मित्र आंतून ओरडूं लागला. विनोबाजी म्हणाले, “ चहा म्हणजे नरक आहे. तो सोडीत असलास तर कडी काढतों. नाहीं तर बस नरकालयांत.” तो मित्र काकुळतीस येऊन म्हणाला, “ उद्धार कर बाबा. सोडला चहा. परंतु नरकांतून वांचव.” आणि कडी काढली गेली. मित्राला मोक्ष मिळाला.

साहेबालाच कां नाहीं फेकलेंस ?—

विनोबाजींचा हा मित्र एका श्रीमंत दक्षिणी ब्राह्मणाचा मुलगा होता. बडोद्याला त्याची इनामी जमीन वगैरे होती. हा मित्र चांगला तालीमबाज होता. दिसायला गोरापान. घोड्यावर बसून रपेट करायला

जायचा. एकदां हा तेजस्वी युवक घोड्यावर बसून आपल्या इनाम जमिनीवरून जात होता. तों तेथें त्याला काय दिसलें ? एका साहेबानें तेथें तंबू ठोकला होता. तो तरुण संतापला. साहेबाचे नोकर तेथें होते. त्यानें त्या नोकरांना तंबू उठवा म्हणून सांगितलें. नोकर म्हणाले, " गोऱ्या साहेबांचा हा तंबू आहे. हो चालता. " तो तरुण रागानें म्हणाला, " ही जमीन आमची आहे. तंबू मुकाट्यानें हलवा. उद्यां जर येथें तंबू दिसला तर मी तो उपटून फेकून देईन. " दुसऱ्या दिवशीं हा राजबिंडा युवक घोड्यावर स्वार होऊन पुन्हां तेथें आला. तों अद्याप तंबू तेथें उभाच. त्यानें तो तंबू उपटून फेकून दिला आणि पुन्हां घोड्यावर बसून घरीं आला.

" अरे विनू, त्या साहेबाचा तंबू दिला आज फेकून " मित्र म्हणाला.

" नुसता तंबूच फेकलास वाटतें ? त्या साहेबालाच कां नाहीं फेकलेंस ! " विनोबाजी म्हणाले.

या साहेबानें पुढें फिर्याद केली. बडोदें शहरभर खळबळ माजली. विद्यार्थी या तरुणाकडे अभिमानानें पाहूं लागले. शेवटीं साहेबालाच कानपिचक्या मिळाल्या.

मी तुला कसा विसरेन ?—

विनोबाजींचा हा मित्र पुढें मोठेपणीं ब्रह्मदेशांत गेला. तो मोठा कॉंट्रॅक्टर झाला. त्यानें खूप पैसा मिळविला. एकदां विनोबाजी नाशिकला आले होते. या मित्रानें विनोबाजींस एक चिठी पाठविली. कितीतरी वर्षांनीं दोघे बालमित्र भेटले. विनोबाजी त्याला म्हणाले, " अरे; तुला का मी विसरेन ? तें आपलें बालपण का आपण कधीं विसरूं ? "

विनोबाजी शिकत असतां त्यांच्या एका मित्राचें--गोपाळाचें--लग्न झालें. गोपाळाचें लग्न झालें तरीहि विनोबाजी खालून रस्त्यांतून त्याला गोप्या म्हणूनच मोठ्यानें हांक मारायचे. गोपाळची आई त्यांना म्हणाली, " अरे, ह्याचें आतां लग्न झालें आहे. गोप्या म्हणून खालून हांक काय मारतोस ? गोपाळ आतां मोठा झाला. दोहोंचे चार हात झाले त्याचे." विनोबाजी म्हणाले, " तुम्हांला तो मोठा झाला असेल. मला तो बरोबरचा. मी त्याला गोप्याच हांक मारणार."

रानांत शिवजयंती—

आणि इंग्रजी शाळेंत असतां एकदां शिवजयंतीचा दिवस आला. विनोबाजी आपल्या मित्रांना म्हणाले, " आपण शिवजयंती करूं या."

मित्र म्हणाले, " करूं या. परंतु कशी करायची, कोठें करायची ?"

विनोबाजी म्हणाले, " आपण बाहेर जाऊं. डोंगराच्या अध्यक्षतेखालीं, मोकळ्या आकाशाखालीं, स्वतंत्र रानावनांत ही जयंती साजरी करूं. स्वातंत्र्यसंस्थापक शिवाजीमहाराजांचा उत्सव एकाद्या दिवाणखान्यांत नको."

आणि मुलांनीं ठरविलें. शाळेला सुटी नव्हती. इतिहासाचा तास बुडवून जायचें असें ठरलें. मुलें गेलीं. बाहेर डोंगरावर पवित्र वातावरणांत शिवजयंती या स्वातंत्र्यभक्तांनीं साजरी केली. नंतर मित्र म्हणाले, " उद्यां दंड होईल. काय करायचें ?"

विनोबाजी म्हणाले, " चार चार आणे बरोबर घेऊन जाऊं. दंड म्हणतांच मास्तरांच्या अंगावर फेकूं."

दुसऱ्या दिवशीं इतिहासाच्या शिक्षकांनीं रागावून विचारलें :

" काल तुम्ही कोठें होतेत ?"

" शिवजयंती साजरी करण्यासाठीं गेलों होतों."

" शाळेंत नसती का साजरी करतां आली ? "

" येथील गुलामखान्यांत का शिवजयंती साजरी करतां येते ? "

" तुम्ही फाजील आहांत. दंड हवा करायला. "

" हा घ्या दंड. आम्ही घेऊनच आलों आहोंत. " असें म्हणून भराभरा पैसे फेकले गेले ! शिक्षक स्तंभितच झाले.

वैराग्यमय जीवन—

बडोद्यास असे दिवस जात होते. ज्ञानाची उपासना चालली होती. आणि व्रती जीवन ते कंठीत होते. एका घोंगडीवर ते निजत. त्यांनीं उशी कधीं घेतली नाहीं. पायांत कांहीं घातलें नाहीं. उन्हाळा कितीहि प्रखर असो, तसेच अनवाणी जात. गोडधोड कधीं खात नसत. त्यांच्या एकुलत्या बहिणीचें लग्न झालें. त्या लग्नांतहि त्यांनीं कधीं गोड खाल्लें नाहीं. माझें रोजचें जेवण मला द्या, असा त्यावेळेसहि त्यांनीं हट्ट धरला. पत्रावळ घेऊन हा व्रती विनायक बाजूला बसे व भात-भाकरी खाऊन निघून जाई. लग्नसमारंभांत ते मिसळले नाहींत.

देवाघरीं मी निर्दोषी आहें—

वडील बोलत, रागें भरत, कधीं मारीतहि. परंतु वडिलांनीं शिक्षा केली तर विनोबाजी लोकमान्य टिळकांचे १९०८ मधिल खटल्यांतील शेवटचे शब्द बोलत दाखवीत. कोणते बरें ते शब्द ?

" तुम्ही जरी मला दोषी ठरविलें तरी मी निर्दोषीच आहें. माझ्या समोरील या न्यायाधीशापेक्षां वरती परमेश्वराचें उच्च न्यायमंदिर आहे. आणि परमेश्वराची अशीच इच्छा असेल कीं माझें कार्य माझ्या हालअपेष्टांनींच अधिक वाढावें. "

मारानें प्रेम नाहीं मिळत—

विनोबाजींचे धाकटे बंधु शिवाजीराव हेहि वडील भावाचेंच अनुकरण करावयाचे. वडील मारूं लागले तर ते म्हणायचे " मारानें प्रेम नाहीं मिळत. "

आईवर प्रेम—

विनोबाजी जसजसे मोठे होऊं लागले तसतसे आईकडे अधिक ओढले जाऊं लागले. आईच्या मनाचा कोंडमारा त्यांना दिसे. वडिलांना गिरणीचें पीठ चालत नसे, म्हणून आईला घरींच दळावें लागे. पुढें पुढें विनोबाजी आईला दळतांना हात लावीत. कधीं कधीं ते एकटेहि दळून देत. आईजवळ देवाधर्माच्या गोष्टी ते बोलत. आईहि बोले. एकदां आई म्हणाली " विन्या, तूं ती गीता गीता म्हणतोस. मला ते संस्कृत श्लोक नाहीं समजत. मराठी गीता नाहीं का रे? दे एखादी असली तर आणून. " विनोबाजींनीं वामन-पंडितांची समश्लोकी आईला आणून दिली. परंतु ती समश्लोकीहि आईला सारी समजेना. तेव्हां गीतेंतीलच ५।२५ सोपे संस्कृत श्लोक विनोबाजींनीं काढून दिले. गीतेचें सोपें समश्लोकी भाषांतर करण्याचें विनोबाजींच्या मनांत तेव्हांपासून होतें. कितीतरी वर्षें तो विचार त्यांच्या मनांत घोळत होता.

गृहत्याग—

हायस्कूलचें शिक्षण संपून विनोबाजी आतां कॉलेजमध्यें होते. परंतु महायुद्ध सुरू झालें होतें. देशांत पुन्हां स्वातंत्र्याचे प्रयत्न सुरू झाले होते. ' गदर ' चळवळ त्या वेळेस झाली. गदर म्हणजे बंड. महाराष्ट्रांतहि कांहीं मंडळींनीं शस्त्रास्त्रें जमविलीं होतीं. समर्थ

विद्यालयांतील विद्यार्थी पिंगळे या चळवळींत पडला होता व पुढें फांशीं दिला गेला. विनोबाजींच्या मनांत कोणते विचार-कल्लोळ उसळत होते तें देव जाणे. ते इंटरमीजिएटच्या वर्गांत होते. त्यांचें हृदय अशान्त होतें. देशाचें स्वातंत्र्य त्यांना हांक मारीत होतें. बंगालभर तरुणांची धरपकड होत होती. तरुण असणें हा जणुं गुन्हा होता! ज्योतिन् मुकर्जीसारखे तेजस्वी तरुण टॅगार्टजवळ खंदकाची जणुं लढायी रानांत देत होते. विनोबाजींस स्वस्थ बसवेना. परीक्षेसाठीं म्हणून ते मुंबईस जाण्यास निघाले. परंतु सुरतेस ते उतरले. तेथून तापी व्हॅली रेल्वेनें भुसावळला जाऊन ते बंगालकडे जाणार होते. सुरतेहून त्यांनीं वडिलांना चार ओळींचें एक पुढीलप्रमाणें कार्ड लिहिलें:

" मुंबईस परीक्षेसाठीं मी जात नाहीं. अन्यत्र जातों आहे. मी कोठेंहि गेलों व कोठेंहि असलों तरी कोणतीहि अनैतिक गोष्ट माझ्या हातून होणार नाहीं, ही तुम्हांला खात्री आहेच."

असें तें लहानसें परंतु महान् अर्थानें भरलेलें पत्र होतें. १९१६ चा तो काळ होता. विनोबाजींचें २०।२२ वर्षांचें वय होतें. ऐन तारुण्यांत ते होते. ते बंगालमध्यें गेले. तेथील क्रान्तिकारक चळवळीचें त्यांनीं परीक्षण-निरीक्षण केलें. परंतु त्या चळवळीनें त्यांना आकर्षिलें नाहीं. त्यांना त्या चळवळींत कांहीं उणीवा दिसल्या. ते परत फिरले. परंतु पुन्हां घरीं गेले नाहींत. घराचा त्याग केला तो कायमचा केला.

काशिक्षेत्रीं वास—

ते काशीक्षेत्रीं आले. ज्या गंगेच्या तीरावर ज्ञानवैराग्य पिके तेथें ते आले. संस्कृताच्या अध्ययनाची हौस येथें त्यांनीं पुरी करून घेतली. अन्नछत्रांत जेवत. रात्रंदिवस ज्ञानोपासना चाले. येथें मूर सेंट्रल

लायब्ररी आहे. तिच्यांतील वेंचक पुस्तकें त्यांनीं वाचलीं. अशी ज्ञानाची उपासना चालली असतां आयुष्यांतील क्रान्तिकारक क्षण आला. गीतामाउलीच्या तळमळणाऱ्या या बाळाला महान् आधार मिळाला.

महात्माजींचें दर्शन—

बनारस हिंदु विद्यापीठाचा पदवीदानसमारंभ होता. डॉ. ॲनी बेझंट यांच्या अध्यक्षतेखालीं हा समारंभ व्हायचा होता. महामना पंडित मदन मोहन मालवीय यांनीं महात्मा गांधींना आमंत्रण दिलें होतें. गांधीजी अद्याप महात्मा झाले नव्हते. साधे गांधीजीच होते. आफ्रिकेंतील सत्याग्रहाचा लढा यशस्वी करून ते हिंदुस्थानांत आले होते. नामदार गोखले त्यांना म्हणाले होते "हिंदुस्थानांत कांहीं करण्यापूर्वीं आधीं देशभर हिंडा. देशाची नाडीपरीक्षा करा." १९१५ च्या फेब्रुवारींत गोखले निवर्तले. गांधीजी त्यावेळेस हिंडत हिंडत शांतिनिकेतनमध्यें आलेले होते. गांधीजींची परिभ्रमणयात्रा सुरू होती. आणि तें आमंत्रण आलें. त्यावेळेस गांधीजी अंगांत कुडतें घालीत. डोक्यास काठेवाडी पद्धतीचा रुमाल बांधीत. धोतर नेसत. या पोशाखांत गांधीजी विद्यापीठांत आले. द्वारपाळ त्यांना आंत सोडीना. गांधीजी निमंत्रणपत्रिका बरोबर घेऊन आले नव्हते. शेवटीं मदनमोहनांस ती गोष्ट कळली. ते धांवत आले व गांधीजींना घेऊन गेले.

आणि गांधीजींचें तेथें तें ऐतिहासिक असें भाषण झालें. तेथें अनेक राजेमहाराजे दागदागिन्यांनीं सजून आले होते. तें रानटी नटणें सजणें महात्माजींस बघवेना. महात्माजी हिंदींतून बोलूं लागले :

"आपण शिकतों, परंतु गरिबांची आपणांस आठवण नसते. हे राजे महाराजे माणिकमोत्यांनीं नटून येथें बसले आहेत. परंतु त्यांची

प्रजा उपाशी आहे. जनतेला ज्ञान नाहीं, अन्न नाहीं, उद्योग नाहीं, आरोग्य नाहीं. शेतसारे वाढलेले. वास्तविक हे सारे दागदागिने गरिबांचे संसार सुखी करण्यासाठीं दिले पाहिजेत. सुखविलास करायला आपणांस परवानगी नाहीं. ही चोरी आहे. आपण जनतेचे विश्वस्त आहांत. "

अशा आशयाचें तें भाषण सुरू झालें. श्रोत्यांत खळबळ सुरू झाली. राजे महाराजे अस्वस्थ झाले. डॉ. ॲनी बेझंट कावरीबावरी झाली. तिनें महात्माजींस भाषण थांबवायला सांगितलें. गांधीजी खालीं बसले.

गांधीजींशीं पत्रव्यवहार—

विनोबाजी त्यावेळीं काशींत होते. नवपुरुष-दर्शन त्यांना झालें. या पुरुषाच्या ठिकाणीं कांहींतरी निराळेंच निर्भय तेज आहे असें त्यांना वाटलें. आफ्रिकेंत कित्येक वर्षे सत्याग्रहाचा संग्राम करणारा तो महावीर त्यांनीं पाहिला. आणि त्याच्याशीं त्यानें पत्रव्यवहार सुरू केला. पत्रांतून अनेक प्रश्नोत्तरें झालीं. महात्माजींनीं तिकडे साबरमतीच्या तीरीं, जेथें दधीचि ऋषींनीं स्वतःचें बलिदान केलें होतें त्या पवित्र स्थानीं, सत्याग्रहाश्रम सुरू केला होता. विनोबाजींना त्यांनीं बोलाविलें. काशीहून विनोबाजींनीं जाण्याचें ठरविलें. जगांत आनंद, शांति, न्याय, समता, स्वातंत्र्य नांदावींत म्हणून सर्व प्रकारच्या हाल-अपेष्टांचें हालाहल प्राशन करणाऱ्या या प्रत्यक्ष महादेवाजवळ जाण्याचें विनोबाजींनीं निश्चित केलें.

लिखाण गंगार्पण—

यावेळपर्यंत विनोबाजींनीं खूप लिहिलें होतें. वाड्‌ जवळ पडलीं होतीं. बडोद्यास असतांनाच मोरोपंतांवर एक मोठा निबंध त्यांनीं लिहिला

होता. संतांवरहि लिहिलेलें होतें. अनेकविध असें तेजस्वी लिखाण त्यांच्याजवळ पडलेलें होतें. परंतु एके दिवशीं गंगेच्या तीरावर ते बसले आणि तें सारें वाङ्मय फाडून त्यांनीं गंगेला अर्पण केलें. जवळचा सारा पत्रव्यवहारहि गंगेस समर्पिला. जणुं नवीन अंक सुरू होणार होता. पूर्वींच्या २२ वर्षांच्या संसारांतील मांगल्य तेवढें त्यांनीं बरोबर घेतलें. त्यांतील ज्ञान, वैराग्य, स्फूर्ति यांचा संचय बरोबर घेतला आणि साबरमतीस जाण्यासाठीं ते निघाले.

हिमालयांत वाघाशीं भेट—

याच सुमारास केव्हां तरी हिमालय-दर्शन करून ते आले. तो प्राचीन पर्वतराज, धैर्याचा तो दिव्य आदर्श, शुभ्र ज्ञानमय असा तो पुरातन ऋषि, त्याचें दर्शन घेऊन ते आले. एके ठिकाणीं त्यांना व्याघ्र-राज भेटले. परंतु व्याघ्रराजाचें स्वागत करावयास विनोबाजी पुढें न होतां लपले. वाघोबा निघून गेला. विनोबाजी बाहेर आले. ते अद्याप एकादे वेळेस म्हणतात " पुन्हां एकदां हिमालयांत जावें असें मला वाटतें. हिमालय पहावा म्हणून नाहीं, तर एकादा वाघ पुन्हां भेटावा म्हणून. त्याच्या समोर आतां मी उभा राहीन व त्याला म्हणेन ' खा बाबा. खायचें आहे का ? पूर्वी पळालों होतों. चुकविलें होतें.' "

सत्याग्रहाश्रमांत—

साबरमतीच्या आश्रमांत विनोबाजी राहूं लागले. महात्माजी व विनोबाजी दोघे दळीत. एका खुंट्याला दोघांचे ते हात असत. तें दृश्य मी माझ्या डोळ्यांसमोर आणून अनेकदां सद्गदित झालों आहे.

' सतां सद्भिः संगः कथमपि हि पुण्येन भवति ' असा थोर कवि

भवभूति याचा चरण आहे. संतांची परस्पर भेट म्हणजे तें एक दुर्मीळ असें दिव्य दर्शन असतें.

महात्माजींचें विनोबाजींच्या वडिलांस पत्र—

विनोबाजींनीं सुरतेहून तें चार ओळींचें जें एक पत्र लिहिलें, त्यानंतर पुन्हां त्यांनीं घरीं कधीं कांहीं कळविलें नाहीं. महात्माजींना हें बरें वाटलें नाहीं. घरीं आईबाप काळजी करीत असतील. आई-बापांस कुशल कळविणें हा धर्म होता. त्यांना ताटकळत ठेवणें म्हणजे हिंसाच होती. अहिंसेच्या थोर आचार्यानें त्यांच्या घरीं आधीं पत्र लिहिलें. महात्माजींनीं चार ओळींचें एक कार्ड लिहिलें.

तें पत्र—

" तुमचा विनोबा माझ्याजवळ आहे. इतक्या लहान वयांत तुमच्या मुलानें इतकी तेजस्विता व इतकें वैराग्य मिळविलें आहे कीं तसें वैराग्य अंगीं येण्यासाठीं मला कित्येक वर्षें धडपडावें लागलें. "

असें तें पत्र होतें. या पत्रांतच प्रथम विनोबाजींना " विनोबा " हें नांव लावण्यांत आलें. त्यांचें नांव विनायक. महात्माजींनीं तुमचा " विनोबा " असें प्रेमानें लिहिलें. आणि तें नांवच आतां रूढ झालें.

विनोबाजी वाईस येतात—

वाईच्या प्राज्ञपाठशाळेचे थोर आचार्य नारायणशास्त्री मराठे यांच्याजवळ शांकरभाष्यें वाचण्याची विनोबाजींस अति तीव्र इच्छा होती. महात्माजींच्या अनुज्ञेनें ते वाईस आले. वाईस त्यांचें घर होतेंच. आजी होती. अध्ययन सुरू झालें. याच वेळेस त्यांनीं खूप देहदंडना केली. एका वस्त्रानें रहात. रात्रीं पांघरायला घ्यायचें नाहीं.

पाऊस पडत असला तरीहि गंगेच्या घाटावरच पडून रहायचें. कधीं खायचेंच नाहीं. खाण्याचे नाना नियम केले. अमुकच खायचें. इतकेंच खायचें. एवढेच पदार्थ खायचे. उन्हांतच कधीं जाऊन वसत. असे हे प्रयोग चालले. शारीरिक तपश्चर्या जणुं त्यांनीं मांडिली होती. बौद्धिक तपश्चर्या सुरूच होती.

महाराष्ट्राचा पायीं प्रवास—

शांकरभाष्य संपलें. आणि महाराष्ट्राची पायीं यात्रा त्यांनीं केली. जेथें मुक्काम करीत त्या गांवीं एखाद्या शेतकऱ्याकडे—ब्राह्मणेतराकडे ते भाकर खात. महाराष्ट्रांतील किल्ले, महाराष्ट्रांतील पवित्र तीर्थें, सारें त्यांनीं पाहिलें. कृष्णा, गोदावरी व भीमा यांच्या तीरांवरून हिंडले आणि पुण्यास आले.

लोकमान्यांचें दर्शन—

१९१४ सालीं लोकमान्य सुटले होते. स्वराज्याची चळवळ त्यांनीं सुरू केली होती. " स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे " हा मंत्र म्हणायला ते शिकवीत होते. विनोबाजी त्यांच्या दर्शनास गेले. लोकमान्य बसलेले होते. विनोबाजींनीं त्यांना तीन प्रश्न विचारले :

१ तुम्ही संपूर्णपणें निर्भय झाला आहांत का ?
२ कबीराचा बीजक हा वेदान्तावरील ग्रंथ तुम्ही वाचला आहे का ?

आणखीहि एक प्रश्न होता. विनोबाजी ही गोष्ट सांगतांना म्हणाले " त्या महापुरुषानें उत्तर न देतां माझ्याकडे पाहिलें. त्या पाहण्यांत मला उत्तरें मिळालीं. मी साष्टांग प्रणाम करून निघून आलों. "

डोळे बिघडले—

विनोबाजी पुन्हां आश्रमांत आले. परंतु त्यांचे डोळे फारच बिघडले. जणुं कांहीं दिसेना. तरी ते चष्मा घेत ना. बडोद्यास शिकत असतांना त्यांनीं पायांत कधीं घातलें नाहीं. उन्हांतून तसेच जात. आणि अपरंपार केलेलें वाचन. आणि बाईच्या त्या देहदंडना. या सर्वांचा परिणाम डोळ्यांवर झाला. महात्माजींनीं शेवटीं चष्मा घ्यायला लाविलें आणि चष्मा आला.

सम्यक् दृष्टि हवी—

डोळ्यांची ही गोष्ट सांगतांना एकदां विनोबाजी म्हणाले " आश्रमांतील ज्या खोलींत मी रहात असें त्या खोलींत खूप मुंग्या असत. मला त्या दिसत नसत. परंतु डोळ्यांना आरशी आली. आणि सर्वत्र त्या मुंग्या दिसूं लागल्या. वाटलें आजपर्यंत किती चुरडल्या गेल्या असतील हरि जाणे ! जसें बाहेरच्या डोळ्यांचें तसेंच बुद्धीच्या डोळ्यांचेंहि. विचाराची स्वच्छ दृष्टि नसेल, ज्ञानचक्षु आंधळा असेल, तर आपल्या हातून किती अनुचित प्रकार होतील त्याची सीमा नाहीं. "

आई गेली तरी ओलावा देतच आहे—

१९१८ मध्यें विनोबाजींची आई देवाघरीं गेली. आजारीपणाची वार्ता कळल्यावर ते बडोद्यास आले. परंतु आई वांचली नाहीं. आईच्या प्रेताजवळ ते बसले. त्यांनीं गीतापाठ केला. आणि मग उठून गेले. आईवर त्यांचें अतोनात प्रेम. आईच्या आठवणी ते किती हळुवारपणानें सांगतात. ते सुरतेहून निघून गेले, तेव्हां आई घरीं म्हणाली " कोठें नाटक-तमाशासाठीं तर नाहीं ना तो पळून गेला ?

चांगल्या गोष्टीसाठींच तो गेला आहे. देशाच्या देवाच्या कामासाठीं गेला आहे. त्याचा मला अभिमानच वाटेल."

एकदां विनोबाजी म्हणाले "तीन जणांचे आत्मे मला जणुं सारखे दिसत असतात. माझ्या आईचा, लोकमान्यांचा व विधायक कामांतील महात्माजींचे उजवे हात मगनलाल गांधी यांचा."

एकदां ते म्हणाले "दुपारीं कोणी भिकारी आला तर माझी आई त्याला घांस द्यायची. म्हणायची त्याच्या रूपानें देव आला असेल. देव अनेकांच्या रूपानें येतो."

विनोबाजींनीं हजार एक मननविचार लिहून ठेवले आहेत. त्यांची ती वही वर्ध्यास मी वाचिली होती. एके ठिकाणीं ते लिहितात :

"आई गेली. परंतु तिच्या प्रेमाचा ओलावा मला आंतून मिळतच आहे. अमरत्वाचा हा पुरावा नाहीं का?"

विनोबाजींनीं अत्यन्त सोपी व प्रासादिक गीताई महाराष्ट्रास दिली. मातृप्रेमांतूनच त्या गीताईचा जन्म आहे.

सत्याग्रहाचा प्रचार—

पोलीसांना स्वैर सत्ता देणारा व वैयक्तिक स्वातंत्र्य नष्ट करणारा असा रौलेट बिलाचा कायदा सरकारनें विरोध न जुमानतां केला. महात्माजींनीं सत्याग्रहाचें प्रचंड आंदोलन सुरू केलें. विनोबाजी त्यावेळेस पुन्हां एकदां आपल्या गागोदें गांवीं आले. पेणला त्यांनीं व्याख्यान दिलें. गागोद्याहून चुलत भाऊ रघुनाथ याला ते साबरमतीस घेऊन गेले. हा रघुनाथ पुढें जवळजवळ १९२५।२६ सालापर्यंत साबरमतीच्या आश्रमांतच होता. ज्या महादेवनें लहानपणीं त्या गोठ्यांत विनोबाजींजवळ ब्रह्मचारी राहण्याची प्रतिज्ञा केली होती,

त्या आतेभावानें आतां लग्न केलें होतें. विनोबाजींनीं त्याला या वेळेस आठवण दिली.

वर्ध्यास—

इकडची यात्रा संपवून विनोबाजी पुन्हां साबरमतीस गेले. आणि १९१९ व २० साल आलें. लोकमान्य दिवंगत झाले. असहकार सुरू झाला. ते तेजस्वी दिसत होते. वकील वकिल्या सोडीत होते. विद्यार्थी शाळा-कॉलेजें सोडीत होते. कोणी आपल्या सर वगैरे पदव्या भिरकवीत होते. व्यापारी राष्ट्रीय कार्यांत येत होते. आणि एके दिवशीं स्वर्गीय जमनालालजी साबरमतीला आले. ते महात्माजींस म्हणाले, " मला जवळ घ्या. स्वतःचा मुलगा मला माना. " आणि जमनालालजी महात्माजींचे मानसपुत्र झाले. एकदां ते महात्माजींस म्हणाले, " महात्माजी, येथें साबरमतीच्या आश्रमांत खूप गर्दी आहे. वर्ध्याला एक शाखा काढा ना. " आणि वर्ध्याला शाखा निघाली. ती शाखा चालवायला विनोबाजींस पाठवण्यांत आलें.तेव्हांपासून ते वर्ध्याचे झाले.

वर्ध्याचा सत्याग्रहाश्रम—

वर्ध्यासच गेलीं २०।२२ वर्षें विनोबाजींची सेवामय व कर्ममय तपश्चर्या सुरू आहे. हजारोंना त्यांनीं स्फूर्ति दिली. नवीन दृष्टि दिली. येथें राहूनच ते सारे प्रयोग करितात. महाराष्ट्र–धर्म नांवाचें मासिक त्यांनीं सुरू केलें. त्याचे चारच अंक निघाले. उपनिषदांतील तत्वज्ञानावर त्यांत सुंदर लेख आहेत. नागपूरचा सुप्रसिद्ध झेंडा-सत्याग्रह त्यावेळेस सुरू होता. चौथ्या अंकाच्या शेवटच्या स्फुटांत " धर्मक्षेत्रे नागपुरे " या शीर्षकाखालीं अत्यन्त तेजस्वी असा लेख आहे. तिरंगी राष्ट्रीय झेंड्यावर तो लेख आहे. तुम्ही तो वाचा. सेवादलाच्या

निबंधावलींत तो आधीं असला पाहिजे. महाराष्ट्र-धर्म मासिक पुढें बंद झालें. महाराष्ट्र-धर्म नांवाचें साप्ताहिक त्यांनीं सुरू केलें. मासिकांत वा या साप्ताहिकांत जाहिरात नसे आणि सारें विनोबाजीच लिहीत. या साप्ताहिकांत तुकारामांचे अभंग म्हणून एक सदर असे. त्या सदराखालीं निवडक अभंग देऊन त्यांवर भाष्य असे. समानार्थक ज्ञानेश्वरींतील ओंव्या वगैरे देत. अशी ती सुंदर प्रबोधवाणी होती. या साप्ताहिकांतील निवडक लेखांचें "मधुकर" म्हणून पुस्तक आहे. अति अमोल असें तें स्फूर्तिदायी पुस्तक आहे. तें तुम्ही अवश्य वाचा.

महाराष्ट्र-धर्म साप्ताहिकांतील तें लिखाण प्राणमय असें आहे. बुद्धीची प्रखरता व सूक्ष्मता, भावनेची ऊब, साभिप्राय तेजस्वी शब्द-रचना यामुळें तें लिहिणें बुद्धीची व हृदयाची पकड घेतें. महाराष्ट्र-धर्म या मासिकांतील भाषेपेक्षां महाराष्ट्र-धर्म या साप्ताहिकांतील भाषा अधिक सुटसुटित आहे. मासिकांतील भाषेंत क्वचित् कृत्रिमता वाटते. अनुप्रासांची हौस दिसते. " तर्काच्या कर्कश किसणींत किसून कीस काढणें " असे शब्दप्रयोग मासिकांत आढळतात. परंतु विनोबाजी त्यावेळेस तरुणच होते.

शिस्तीचे भक्त —

नागपूरच्या झेंडा सत्याग्रहांत विनोबाजीहि होते. त्यांना सजा झाली होती. तुरुंगांत ते होते. त्यावेळची एक गोष्ट आहे. एकदां सुपरिंटेंडेंट कैद्यांची पाहणी करायला आला, तेव्हां सर्व कैद्यांस विशिष्ट रीतीनें हात पुढें करण्याचा हुकूम झाला; परंतु सुपरिंटेंडेंट गेला तरी विनोबाजी तसेच हात ठेवून उभे होते. हात खालीं घ्या असा हुकूम कोठें आहे असें ते म्हणाले !

सर्व-धर्म-परिषद—

महात्माजींना सहा वर्षांची शिक्षा झाली. असहकाराचें आंदोलन थांबलें होतें. देशांतील स्पृहणीय ऐक्य जाऊन हिंदु-मुसलमानांचे झगडे पुन्हां सुरू झाले होते. इकडे तुरुंगांत महात्माजी आजारी पडले. ॲपेंडिसाइट्स्चा आजार. ससून हॉस्पिटलमध्यें त्यांच्यावर शस्त्रक्रिया करण्यांत आली. आणि पुढें महात्माजींस सोडून देण्यांत आलें. ते बरे झाले. देशांत सारी अशांतता होती. आणि हिंदु-मुसलमानांचे झगडे पाहून तर महात्माजी तळमळत. शेवटीं दिल्लीस हकीम अजमलखान यांचे घरीं हिंदु-मुस्लीम ऐक्यार्थ महात्माजींनीं २१ दिवसांचा उपवास सुरू केला. उपवास सुखरूप पार पडला. आणि देशांत ऐक्य नांदावें म्हणून दिल्लीस सर्व-धर्म-परिषद भरली. सर्व धर्मांचे प्रतिनिधी आले.

मंडपांत ठरल्या वेळेस फक्त दोन माणसें—

त्या वेळची हकिगत सांगतांना विनोबाजी म्हणाले "परिषदेची सकाळीं ९ ची वेळ होती. परंतु ९ वाजतां मंडपांत फक्त दोनच माणसें हजर होतीं. डॉ. ॲनी बेझंट बाई व दुसरा मी." विनोबाजी अत्यन्त नियमित वागतात. त्यांच्याजवळ घड्याळ असतें. ते एकदां म्हणाले "घड्याळाचा शोध पाश्चिमात्यांनीं लावला. त्यांना वेळेची अधिक किंमत कळते."

सुशिक्षित दगड—

या उपवासाच्या वेळचा एक अनुभव विनोबाजींनीं एकदां सांगितला. दिल्लीची सर्व-धर्म-परिषद होऊन ते परत येत होते. आगगाडींत कोणी तरी त्यांना प्रश्न केला "सध्यां महात्माजी काय करतात,

कोठें असतात ? " तो प्रश्न ऐकून विनोबाजींस अत्यन्त वाईट वाटलें. प्रश्न विचारणारा कदाचित् खेड्यांतील शेतकरी असेल. तो अशिक्षित असेल. वर्तमानपत्रें वाचणारा नसेल. महात्माजींचें नांव त्याला माहित होतें. आणि विनोबाजींची खादीधारी तपस्वी मूर्ति पाहून यांना महात्माजींची माहिती असेल असें त्याला वाटलें असेल. विनोबाजी त्या माणसावर नाहीं रागावले, ते आम्हां सुशिक्षितांवर रागावले. हिंदु-मुस्लीम ऐक्यासाठीं महात्माजी उपवास करीत होते. परंतु त्याची देशांतील जनतेस वार्ताहि नाहीं. महात्माजी अग्निदिव्य करीत होते; परंतु त्या अग्निदिव्याचा संदेश लाखों खेड्यांतून कोण नेणार ? शक्तिगृहांत वीज नुसती उत्पन्न होऊन भागत नाहीं. ती लहानमोठ्या तारांनीं सर्वत्र पोंचवावी लागते. तेव्हां सर्वत्र प्रकाश होतो. अंधार दूर होतो. पूर्वीच्या काळांत साधुसंत सर्वत्र घुमत. नामघोष सर्वत्र दुमदुमवीत, परंतु आज राष्ट्रीय विचारांचा घोष सर्वत्र कोण नेणार ?

महात्माजी ऐक्य निर्माण व्हावें, भेद व भांडणांचें पाप मिटावें म्हणून तपश्चर्येची पावन गंगा निर्मीत होते; परंतु ही गंगा सर्वत्र कोण नेणार ? तिचें निर्मळ पाणी जिकडे तिकडे कोण खेळवणार ?

विनोबाजी म्हणाले " हे आजचे सुशिक्षित स्वतःहि ओले होत नाहींत; अंतरीं द्रवत नाहींत; परंतु प्रवाह मात्र अडवून ठेवतात. दगडांसारखे मध्यें आडवे पडतात.राष्ट्राला हजारों व्रती प्रचारकांची, सेवकांची आज जरुरी आहे. राष्ट्रानें अशी मागणी केली पाहिजे व ती पुरी झाली पाहिजे. समर्थांना ११ शें मठ चालवायला जर माणसें मिळालीं तर आज का मिळूं नयेत ? आम्ही का दगड झालों ? जोंपर्यंत अशीं माणसें मिळत नाहींत तोंपर्यंत आशा नाहीं.

विडी फेकून दिली—

आगगाडींतील प्रवासाच्या वेळच्या गंमती विनोबाजी कधीं कधीं सांगत असतात. एकदां त्यांच्या समोरचा एक मनुष्य विडी ओढीत होता. आणि सारा धूर विनोबाजींच्या समोर सोडीत होता. विनोबाजींनीं नाकाला पदर लावला होता. परंतु त्या माणसाला त्याची फिकीर नव्हती. शेवटीं विनोबाजींनीं त्याच्या हातांतील ती विडी ओढून बाहेर फेकली. तो जरा गुरगुरूं लागला. विनोबाजी शांतपणें म्हणाले, "गाडींत विडी ओढण्याची कायद्यानें परवानगी नाहीं. तुम्हांला ओढायचीच होती तर जरा बाजूस जाऊन ओढतां आली असती. तो धूर मला सहन होत नव्हता हें तुम्हांला दिसत होतें."

एकदां आगगाडींत जागा होती म्हणून चरखा उघडून ते सूत कांतीत बसले. विनोबाजींचें सूत होतां होईतों कधीं तुटत नाहीं. परंतु कांततांना तुटलें तर तो धागा ते सांधतात. फुकट नाहीं दवडीत. जवळ एक बी. एजी. झालेला तरुण पदवीधर होता. तो विनोबाजींस म्हणाला "हें तुटलेलें सूत सांधण्यांत वेळ जातो तेवढ्यांत अधिक सूत कांतून नाहीं का होणार?"

", परंतु हे धागे तरी फुकट कां दवडायचे" विनोबाजी म्हणाले.

"कोणत्याहि उद्योगांत आपण कांहीं वेस्टेज धरतोंच कीं नाहीं?"

"शेंकडा किती वेस्टेज तुम्ही धरणार?"

"पांच टक्के तरी धरला पाहिजे."

"शेंकडा पांच टक्के वेस्टेज सर्वत्र धराल तर किती भयंकर प्रकार होतील त्याची कल्पना करा. आयुष्यांतील ५ वर्षें फुकट दवडा-यला तुम्ही तयार आहांत का? हिंदुस्थानांत जी शेतीची जमीन आहे तिच्यांतील शेंकडा ५ पडित ठेवली तर काय होईल? हिंदुस्थानांत

चाळीस कोटि लोक आहेत. त्यांतील शेंकडा ५ म्हणजे २ कोटी मेले तरी हरकत नाहीं कां ? गड्या, आपण कांहींच फुकट जाऊं नये म्हणून खटपट करावी. निरुपाय म्हणून गेलें तर इलाज नाहीं."

त्या तरुणावर विनोबाजींनीं भराभर प्रश्नांची जशी सरबत्ती केली. तो गारठूनच केला.

वैकोमचा सत्याग्रह—

वर्ध्याच्या सत्याग्रहांतील तपश्चर्या सुरू होती. विनोबाजींचे दोघे धाकटे बंधूहि आश्रमांत आले. चौथा भाऊ दत्तु हा मानमोडीच्या सांथींत मरण पावला होता. तिघेच भाऊ आतां होते. तिघे आश्रमांत जीवन दवडीत होते. विनोबाजी या तिघांत प्रमुख. अशी तपस्या सुरू असतांना तिकडे त्रावणकोर संस्थानांत वैकोम येथें हरिजनांचा सत्याग्रह सुरू झाला. मंदिरावरून जाणाऱ्या एका रस्त्यानें हरिजनांना जाण्याचीहि बंदी असे. विनोबाजी त्या सत्याग्रहांत भाग घेण्यासाठीं निघाले. सत्याग्रह संपून ते परत येत होते. आद्य शंकराचार्यांचें जन्मस्थान मलबारांतच. विनोबाजींना शंकराचार्यांविषयीं अत्यन्त भक्तिभाव. शंकराचार्यांचा तो जन्मग्राम पहावा असें त्यांच्या कितीदां तरी मनांत आलें. परंतु ते गेले नाहींत. ज्या कार्यासाठीं आलों तें संपवून परत जाणें माझें काम. वाटेंत इकडे तिकडे जाणें योग्य नाहीं. सत्कर्माचाहि कधीं कधीं मोह असतो. तो टाळावा लागतो. विनोबाजींनीं ती इच्छा मनांतच जिरविली.

सोऽहंची गर्जना करणारा समुद्र—

त्याच वेळचा एक अनुभव ते एकदां सांगत होते. एका मित्राकडे वाटेंत मुक्काम होता. त्या गांवाला समुद्र होता. सायंकाळीं ते समुद्रतीरीं

फिरायला गेले. भरती होती. समुद्र उचंबळत होता. प्रचंड लाटा उसळत होत्या. विनोबाजी वाळूंत बसले व तें प्रचंड तांडव पाहूं लागले. ते विचारांत रमले. हा समुद्र जणुं सोऽहंचीं गर्जना करीत आहे, तें ब्रह्म तें मीच असें जणुं सांगत आहे असें त्यांना वाटलें. "मामनुस्मर युध्द्य च" माझें स्मरण ठेव व झगडत रहा, असें जणुं तो सांगत आहे असें त्यांना वाटलें. विनोबाजींची समाधि जणुं लागली. ते सारें विसरून गेले. आणि यजमान त्यांचा शोध करीत फळें व दूध तेथें घेऊन आला. "हें घ्या महाराज, फळाहार करा, दूध घ्या" तो नम्रपणें म्हणाला. विनोबाजी गोष्ट सांगतांना म्हणाले, "मला आकाशांतून एकदम खालीं पडल्यासारखें झालें. उच्च विचारांतून एकदम खाण्यापिण्याच्या विचारांत आलों."

विनोबाजी प्रखरता व तीव्रता आणतील—

१९२५ चा काळ असावा. साबरमतीच्या आश्रमांत कांहीं आश्रमविरुद्ध वर्तन घडलें होतें. महात्माजी अस्वस्थ झाले होते. त्यांनीं सात दिवसांचा उपवास सुरू केला. आणि त्यांनीं विनोबाजींस साबरमतीस बोलावून घेतलें. त्या वेळेस विनोबाजींचे पाठचे भाऊ बाळकोबा हे तेथें होते. त्यांना त्यांच्या एका चुलतभावानें विचारलें "महात्माजींनीं विनोबाजींस कां बोलाविलें?" बाळकोबा म्हणाले "आश्रमांत थोडी कठोरता व प्रखरता यायला हवी आहे. ती विनोबाजींच आणूं शकतील असें महात्माजींस वाटलें. म्हणून त्यांनीं त्यांना बोलाविलें." तेथें सात दिवस रोज सकाळ-सायंकाळ प्रार्थनेनंतर आश्रमीय जीवनावर विनोबाजींनीं प्रवचनें केलीं. त्याच वेळेस शिवजयंतीचाहि दिवस आला होता. त्या दिवशीं शिवजयंतीवर ते बोलले.

डोळ्यांतून सारखे अश्रू वहात होते—

वर्ध्याच्या आश्रमांत उत्सवसमारंभ कधीं होत नसे. आश्रमाचा वाढदिवस वगैरे नसे. आश्रम कधीं सुरू झाला तें तरी कोणाला माहीत? आश्रमाचा अहवाल वगैरे नसे. प्रत्येक क्षण जेथें सेवेंत जात होता तेथें अहवाल कशाचा? परंतु एकदां कांहीं आश्रमवासी विनोबाजींकडे आले व म्हणाले "उद्यां रामनवमी आहे. आपण साजरी करूं."

"हरकत नाहीं. कशी साजरी करणार?"

"आपण पंधरा मिनिटें सूत कांतूं."

"ठीक."

आणि रामनवमीचा दिवस आला. दुपारीं सारे सूत कांतायला बसले. गंभीर शांति तेथें होती. विनोबाजी सूत कांतूं लागले. आणि त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. हात सूत कांतीत होते. डोळे अश्रू कांतीत होते! प्रभु रामचंद्रांचीं का अनंत स्मरणें त्यांना होत होतीं? सीतादेवी, लक्ष्मण, भरत, मारुती, जटायु, शबरी, गुह, अहल्या, बिभीषण, आणि सेतुबंधनांत वाळूचे कण आणून झाडणारी ती खारकुंडी, या सर्वांचें का त्यांना स्मरण येत होतें? त्यांच्या डोळ्यां-समोर का वाल्मीकि आले, तुलसीदास आले, कबीर आले, रामदास आले? रामनामानें आजपर्यंत कोट्यवधि जीवांच्या जीवनांतील हाला-हलाची आग शमविली असेल. त्या नामानें पाषाणहि तरले. विनोबा-जींच्या त्या अश्रुधारांतून कोणतें रामायण स्रवत होतें? कोणते भाव त्यांच्या हृदयांत होते? संतांच्या अनंत मनःसिंधूंत कोण डोकावणार? कांहीं असो. परंतु तें अति उदात्त व पवित्र दृश्य होतें. असा राम-जन्म कितीजण साजरा करीत असतील बरें?

कुन्हाड घेऊन शिंदीचीं झाडें तोडावयास निघाले—

विनोबाजी सर्व सत्याग्रहांतून होतेच. तीस सालचा तर प्रचंड सत्याग्रह. त्यावेळेस विनोबाजी हातांत धार लावलेली कुन्हाड घेऊन शिंदीचीं झाडें तोडायला जात. त्यांची स्फूर्ति अलौकिक होती.

अहिंसक युद्धांत सर्वांस वाव—

१९३१ सालीं सत्याग्रहसंग्राम थांबला. खानदेशांत सर्व सत्याग्रहींचें संमेलन भरलें होतें. विनोबाजी तेथें अध्यक्ष होते. त्यांचें तेथें फार सुंदर भाषण झालें. ते म्हणाले :

" महात्माजींचा सत्याग्रह सर्वांना हांक मारतो. स्त्रिया, पुरुष, मुलें म्हातारे, सर्वांना येथें वाव आहे. आणि खरोखरच सर्वांनीं भाग घेतला. राम-नाम ज्याप्रमाणें सर्वांस घेतां येतें तसें येथें आहे. लष्करी युद्धांत कांहीं ठराविक लोकांनाच भाग घेतां येतो. परंतु देशांतील सर्व प्रकारच्या लोकांनीं लढून घेतलेलें स्वराज्य अधिक मोलाचें आहे. जें सारे मिळून घेतात, ते सारे मिळून संभाळतात. हें स्वराज्य मिळविण्यांत मींहि भाग घेतला आहे असें सर्वांना समाधान असतें. सत्याग्रहाची अहिंसक चळवळ सर्व राष्ट्राला स्पर्श करते. महात्माजींचा मार्ग सर्वांच्या आत्म्यास जागृति देणारा आहे. सर्वांना प्रेरणा देणारा असा आहे. "

आणि पुरणपोळीचें जेवण नको का ?—

कोणीतरी त्या परिषदेंत विचारलें " आमचे दंड आम्हांला परत नाहीं का मिळणार ? " विनोबाजींचे डोळे रागावले. ते म्हणाले " आणि पुरणपोळीचें वर जेवण नको का ? तुम्ही स्वातंत्र्य म्हणजे काय समजतां ? स्वातंत्र्य म्हणजे अपरंपार त्याग."

हा झेंडा वांकतां कामा नये

आणि ३२ सालच्या आरंभींच देशांत पुन्हां सत्याग्रहसंग्राम सुरू झाला. त्या वेळेस धुळ्यास मार्केटांत उन्हांत झेंड्यासमोर त्यांचें भाषण झालें. अति तेजस्वी असें तें भाषण होतें. ते म्हणाले “ स्वराज्यासाठीं प्राण द्यावे लागतात. आपणांस प्राण घ्यायचे नाहींत,तर द्यायचे आहेत. लाठीमारासमोर डोकीं करायचीं आहेत. स्वातंत्र्यदेवतेसमोर नारळ फुटायचे आहेत. अतःपर गुलामगिरींत तर नाहीं ना रहावयाचें ? स्वतंत्र व्हायचें आपण ठरविलें आहे. हा झेंडा जो आपण उभारला आहे तो आतां वांकतां कामा नये. राष्ट्र त्यागाची अपेक्षा करीत आहे. तुम्ही ती पूर्ण करा. ”

दरिद्री लोक तुम्हांस काकडीप्रमाणें खातील—

त्याच दिवशीं धुळ्याच्या धर्मशाळेंत त्यांचें व्यापाऱ्यांसमोर आणखी एक व्याख्यान झालें. तें भाषण अपूर्व होतें.

“ व्यापारी बंधूंनो, नवीन वारे देशांत येत आहेत. जगांतील घडामोडी पहा. रशियांत काय झालें तें पहा. आपल्या देशांत रक्तपाताचे प्रकार न होवोत. गरीब व श्रीमंत यांच्या लढाया न होवोत. परंतु या व्हायला नको असतील,तर तुम्ही श्रीमंतांनीं त्याग करायला हवा. आज महात्माजी मध्यें उभे आहेत. ते रक्तपात थांबवीत आहेत. त्यांनीं विरोध थोपवून धरले आहेत. परंतु तुम्ही ऐकलें नाहीं तर ? ती क्रान्तीची प्रचंड लाट येत आहे. दरिद्री लोकांचा अंत नका पाहूं. हिंदी संस्कृतीनें समाधान शिकविलें आहे. परंतु अशा समाधानी जनतेचाहि जर तुम्ही अंत पहाल तर हे दरिद्री लोक रुद्र होतील. आणि मी स्वच्छ सांगतों कीं तुम्हांला ते काकडीसारखे खाऊन टाकतील. असें व्हायला नको असेल, या देशांत इतर देशांतल्यापेक्षां निराळ्या मार्गानें

प्रश्न सुटावे असें वाटत असेल, तर महात्माजींचें ऐका. ते किती वर्षें सांगत आहेत. परदेशाला पायबंद लावा. देशी माल घ्या. खादीला जवळ करा. किती सांगायचें ? " असें म्हणून

" आतां तरी पुढें हाचि उपदेश
नका करूं नाश आयुष्याचा
सकळांच्या पायां माझे दंडवत
आपुलालें चित्त शुद्ध करा
हित तें करावें देवाचें चिंतन
करूनीयां मन एकविध
तुका म्हणे हित होय, तो व्यापार
करा, काय फार शिकवावें "

हा अभंग त्यांनीं म्हटला. " सकळांचे पायां माझें दंडवत " हा चरण त्यांनीं इतक्या करुणेनें म्हटला कीं सर्वांचे डोळे भरून आले.

आम्ही जरूर तो आटा पुरवीत जाऊं—

परंतु विनोबाजी धुळ्याहून जळगांवला गेले व तेथें त्यांना अटक झाली. तेथें ते भाषण करणार होते. परंतु सभाबंदी होती. त्यांना सजा झाली. धुळें जेलमध्यें ते आले. आणि सर्व धुळें जेलचा जणुं राष्ट्रीय आश्रम झाला. जेलर काय करी, जे कोणी सत्याग्रही येतील त्यांना आधीं चक्की देई. हा म्हातारा आहे, हा अशक्त आहे वगैरे तो फारसें बघत नसे. शेवटीं विनोबाजी जेलरला म्हणाले " आम्ही दळण्यासाठीं आमच्यांतले स्वयंसेवक देतों. ते सर्व जेलला पुरेसा आटा दळून देतील. " आणि तसें ठरलें. आम्ही आनंदानें स्वयंसेवक झालों. गाणीं गात दळण करीत असूं. विनोबाजी रोज यायचे, धीर द्यायचे, गोड शब्द बोलायचे.

विनोबाजी स्वतः दळूं लागले—

परंतु कोणीतरी म्हणाला " विनोबाजींना 'तुम्ही दळा' असें सांगायला काय जातें ? स्वतः तिकडे वाचीत बसतात, कांतीत बसतात." ते शब्द विनोबाजींच्या कानांवर गेले. आणि दुसऱ्या दिवशीं ते दळायला आले. त्यांनीं एक लहान चक्की घेतली. हळुहळू २१ पौंड ते दळून देऊं लागले. त्यांच्या हाताला प्रथम फोड आले. परंतु पुढें संवय झाली. त्यांची प्रकृति आधींच अशक्त. वजन फक्त ९३ पौंड. उंची तर ५॥ फुटांहूनहि अधिक. शेवटीं जमनालालजी, महात्माजींचे सेक्रेटरी श्री. प्यारेलाल यांनीं गळ घालून विनोबाजींस दळण्यापासून परावृत्त केलें.

प्रश्नाचा निकाल लागल्याशिवाय उपवास कसा सोडूं ?—

एकदां चक्कीबरॅकमध्यें अधिकाऱ्यांशीं भांडण झालें. घंटा घणघणा वाजूं लागली. हत्यारी पोलीस धांवत आले. शेवटीं शांत झालें. परंतु आम्ही सर्वांनीं उपवास सुरू केला. तिकडे विनोबाजींनींहि अन्न घेतलें नाहीं. परंतु प्रश्न सुटणार असें वाटलें. आणि आम्हीं उपवास सोडला. परंतु विनोबाजींनीं अन्न घेतलें नाहीं. ते म्हणाले " मी कधीं उपवास करीत नाहीं. एकादशी नाहीं, शिवरात्र नाहीं. रोज मी मोजकेंच खातों. गेल्या बारा वर्षांत मी उपवास केला नसेल. आज केला. तो का प्रश्नाचा नीट शेवट लागल्याशिवाय सोडूं ?" शेवटीं त्यांची खात्री पटली तेव्हांच त्यांनीं अन्न घेतलें.

तुमच्या भगवतीचा हा प्रसाद—

जेलमध्यें आम्हां राजकीय कैद्यांत तिखीवाले, फिकीवाले वगैरे प्रकार असत. ज्यांना तिखट नको असे त्यांच्यासाठीं फिकी डाळ,

भाजी करण्यांत येई. परंतु एके दिवशीं जेलरची लहर फिरली. सर्वांना तिखटच भाजी-आमटी असा हुकुम सुटला. विनोबाजींनीं कित्येक वर्षांत तिखटाला स्पर्शहि न केलेला. त्या दिवशीं त्यांनाहि ती तिखटच डाळ मिळाली. ते जेवत होते. डोळ्यांतून पाणी येत होतें. नाकासहि धारा लागल्या. आणि त्याच वेळेस जेलर त्यांचेकडे आला.

"विनोबाजी, हें काय ?" त्यानें प्रश्न केला.

"तुमच्या भगवतीचा हा प्रसाद" ते म्हणाले.

"मीं तुमच्या आमटींत तिखट घालायला नव्हतें सांगितलें."

"जें सर्वांना तेंच मला !"

जेलरनें पुन्हां पूर्वीची फिकी-तिखीची परवानगी दिली.

गीतेवरील प्रवचनें—

धुळें जेलमधील सर्वांत मोठी गोष्ट म्हणजे विनोबाजींची गीतेवरील प्रवचनें. दर रविवारीं एका अध्यायावर एक अशीं एकूण अठरा प्रवचनें त्यांनीं दिलीं. ती अपूर्व मेजवानी होती. अमृतधारा स्रवत होती. गीता म्हणजे विनोबाजींचा प्राण. ते म्हणायचे, "आईच्या दुधावर मी पोसलों आहें, त्यापेक्षां गीतेच्या दुधावर अधिक पोसलों आहें. मी नेहमीं गीतासमुद्रांतच डुंबत असतों. कधीं वरतीं तरंगत असतों, वर खेळतों; तर कधीं खोल बुडी घेतों. गीतेवर बोलण्यासाठीं मला कधीं तयारी करावी लागत नाहीं. हृदयांत ती भरलेलीच आहे."

प्रवचनांचे वेळेस डोळ्यांतून पाझर—

गीता विनोबाजींच्या रोमरोमीं आहे. गीतेवर प्रवचनें देतांना ते तन्मय होत. गीतेचे सारेच अध्याय पवित्र. परंतु कांहीं अध्याय अधिक

पवित्र वाटतात. पांचवा, नववा, बारावा, पंधरावा हे असे अध्याय आहेत. प्रवचनाला आरंभ करतांना विनोबाजी कधीं कधीं अक्षरशः स्फूंदूं लागत. ९ व्या अध्यायावरील प्रवचनासाठीं ते उभे राहिले आणि अश्रुधारा वाहूं लागल्या. पांच मिनिटें त्यांना बोलतां आलें नाहीं. रविवारीं बाजरीची भाकरी व गूळ मिळणार या कल्पनेनें तेथें आमच्या जिभेस पाणी सुटे. विनोबाजींच्या डोळ्यांना गीतेचें स्मरण होऊनच पाणी सुटे. तीं व्याख्यानें म्हणजे अमोल ठेवा आहेत. वांईच्या प्राज्ञ पाठशाळेचे तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री त्या वेळेस धुळें जेलमध्यें होते. ते एके दिवशीं मला म्हणाले " विनोबाजी कधीं कधीं संस्फूर्त होऊन (like one inspired असे शब्द त्यांनीं वापरले होते) बोलत आहेत असें वाटतें. "

गीताईचा जन्म--

विनोबाजींची आई गीता समजावी म्हणून कशी तडफडत असे तें मागें सांगितलें आहे. विनोबाजींच्या मनांत ती गोष्ट सदैव होती. स्त्रिया, मुलें, खेड्यापाड्यांतील लोक सर्वांना समजेल असें गीतेचें मराठी भाषांतर करण्याचें त्यांच्या मनांत होतें. बारा वर्षें हा विचार मनांत घोळत होता. ते एकदां सारें सांगत असतां म्हणाले " गीतेचें गांभीर्य जाऊं न देतां जितका सोपेपणा आणतां येईल तितका आणण्याची माझी इच्छा होती. रोज पहांटे प्रार्थना झाली कीं मी अनुवाद करीत बसे. केलेला अनुवाद आश्रमांतील मुलींना देई. त्यांना नीट समजलें तर अनुवाद पास करीत असें. एकदां " यज्ञशिष्टामृतभुजो " या चरणाचा " यज्ञावशिष्ट जे खाती " असा अनुवाद मीं केला होता. परंतु मुली " यज्ञावशिष्ट, यज्ञा वशिष्ट " असें करूं लागल्या. मीं लगेच बदल केला. " यज्ञांत उरलें खाती " असे शब्द घातले.

गीताईच्या रचनेस आरंभ करण्यापूर्वीं त्यांनीं आधीं व्याकरण ठरविलें. 'करून' म्हणायचें कीं 'करूनि'? गीताईत सर्वत्र ऊन प्रत्यय लावूनच केलेलीं धातुसाधितें आहेत. ऊनि, उनी असे प्रत्यय नाहींत. च, हि, हीं अव्ययें संस्कृतप्रमाणें त्यांनीं अलग लिहिलीं आहेत. कारण तीं शब्दयोगी अव्ययें नाहींत. तीं लागून पाठीमागच्या शब्दाचें सामान्यरूप होत नाहीं. कितीतरी बारिकसारीक व्याकरणाचा विचार त्यांनीं आधीं केला. एकदां कारवारकडच्या कोणी गृहस्थानें एक चूक कळविली. विनोबाजींनीं ती लगेच पुढच्या आवृत्तींत दुरुस्त केली. व्याकरणदृष्ट्या अति शुद्ध व निर्दोष अशी ही गीताई आहे.

बंधु शिवाजी—

गीताईच्या लाखांवर प्रती खपल्या. विनोबाजींचे धाकटे बंधु शिवाजी हे सर्व महाराष्ट्रभर गीताईचा प्रचार करीत हिंडतात. 'गीताईचें व्याकरण' म्हणून त्यांनीं एक निबंध लिहून ठेवला आहे. शिवाजींना व्याकरणाची अत्यंत आवड. त्यांनीं फार खोल अभ्यास केला आहे. विनोबाजींजवळ राहून ते व्युत्पन्न झाले आहेत. अभिजात विचारकर्ते आहेत. शिवाजींनीं ही गीताई महाराष्ट्रभर पोंचविली आहे.

मांसाशन-त्यागाचा प्रचार—

जेलमधील कैद्यांना उपदेश करण्यासाठीं बाहेरून त्या त्या धर्माचे लोक दर आठवड्यास रविवारीं येत असतात. धुळें जेलमध्यें कधीं विनोबाजीहि कैद्यांना उपदेशपर गोष्टी सांगत. रविवारीं जेलमध्यें मटन खाणारांस मटन मिळतें. विनोबाजी सांगत "चांगला गूळ

मिळतो तो घ्या. कशाला मटन घेतां ? मांस खाणें माणसास शोभत नाहीं. आणि येथें मांस न घेणारास गूळ-भाकरी मिळतेहि."
विनोबाजींच्या उपदेशामुळें कांहीं कैद्यांनीं मटन घेणें बंद केलें.

मासे खाऊं दे व भरपूर काम करूं दे—

परंतु एके दिवशीं प्रश्नोत्तरांचे वेळेस एकानें विनोबाजींस प्रश्न केला, "बंगालमध्यें तर सारे मासे खातात." विनोबाजी जरा रागावले व म्हणाले "त्यांना मासे खाऊं दे व भरपूर सेवा करूं दे. बंगालमधील हवा दमट व सर्द आहे. जिकडे तिकडे प्रचंड नद्या. तेथील लोक चरबीसारखा पदार्थ न खातील तर जगणारच नाहींत. दुसरा असा एकादा स्वस्त पदार्थ शोधा, कीं जो खाल्ल्यानें मांस खाण्याची जरूर भासणार नाहीं. तसें होत नाहीं तोंपर्यंत आपण बंगाली बंधूंस काय सांगणार ?"

मी अहिल्येचा दगड—

एकदां धुळें जेलमधून कांहीं सत्याग्रहींची तुकडी विसापूरला जायची होती. त्यांना निरोप देण्याची सभा होती. अनेकांचीं भाषणें झालीं. शेवटीं विनोबाजींचें भाषण झालें. भाषणांत ते म्हणाले "हल्लीं रामायणाच्या भाषेंत बोलण्याची रूढी पडत आहे. इंग्रज सरकार म्हणजे रावण. महात्माजी म्हणजे राम. वल्लभभाई म्हणजे हनुमान. जवाहरलाल म्हणजे अंगद, असें वक्ते म्हणत असतात. मी विचार करूं लागतों, कीं या रामायणांतील मी कोण ? पाहतां पाहतां मला अहिल्येची शिळा दिसते. मी ही शिळा झालों तरी पुरे; कृतार्थ होईन असें मनांत येतें."

जेलर वाईट नाहीं—

आम्ही जेलरला नेहमीं नांवें ठेवायचे. एके दिवशीं तर कोणी त्यांच्याजवळ म्हणाला “ तुम्ही नाहीं काय म्हणतां ? खरोखरच हा जेलर खुनशी आहे. ” विनोबाजी म्हणाले “ रागावूं नका. . क्रोधानें नीट ज्ञान होत नाहीं. जेलर अगदींच वाईट नाहीं. त्याच्यांतहि चांगुलपणा आहे. परवां माझ्या खोलींत तो आला होता. तेथें तुलसी रामायण होतें. जेलरचा त्या रामायणाला पाय लागला. त्यानें त्या पुस्तकाला नमस्कार केला. आपणां सर्वांत चांगलें व वाईट आहे. कधीं आपण मंगलावतार असतों, तर कधीं आपण राक्षस बनतों. आपण दुसऱ्यांचें चांगलें पहावें. दया दुसऱ्यांसाठीं आहे. क्रोध स्वतःसाठीं आहे. दुसऱ्याचे दोष पाहून त्याची करुणा करावी. स्वतःचे दोष असतील तर स्वतःवर रागवावें. ”

ईश्वरावर श्रद्धा—

जेलमध्यें असतांना त्यांना कोणाचें तरी एक टाइप केलेलें पत्र आलें. त्या पत्रांतील कांहीं भाग नीट उठला नव्हता. जवळचे लोक “ हा शब्द असेल, तो असेल ” असे तर्क करीत होते. शेवटीं विनोबाजी म्हणाले “ ते न उठलेले शब्द मीं वाचूं नये अशीच प्रभूची इच्छा असेल. कशाला डोकेफोड करतां ? ” विनोबाजींनीं ते शब्द सहज उच्चारले. परंतु त्यांची बारिकसारीक गोष्टींतहि असणारी ईश्वरावरची श्रद्धा दिसून येत होती.

गाढ झोंप—

विनोबाजी नेहमीं मोकळ्यावर आकाशाखालीं झोंपतात. पाऊसच आला तर आंत झोंपतात. जेलमध्येंहि ते आपली खाट बाहेर टाकून

झोंपत. एके दिवशीं रात्रीं झिमझिम पाऊस आला. विनोबाजी जागे झाले नाहींत. त्यांची झोंप अगदीं गाढ असते.

देशभक्तांचीं वैशिष्ट्यें—

विनोबाजी जेलमध्यें जेथें रहात होते तेथें त्या वेळेस मोठमोठीं माणसें होतीं. धुळें जेल गजबजला होता. जमनालालजी, प्यारेलालजी, डॉ. पुरुषोत्तमदास, गुलझारिलाल नंदा वगैरे मोठीं माणसें तेथें होतीं. श्री. मणिलाल कोठारी होते. तेथें चर्चा चालत. विनोबाजींनीं कांहीं दिवस राष्ट्रीय पुरुषांचें वैशिष्ट्य काय त्यावर विचार सांगितले. न्यायमूर्तींनीं व्यापक व उदार दृष्टि दिली; ॲनी बेझंटनें हिंदु-संस्कृती-कडे सुशिक्षितांचें लक्ष वेधिलें; लोकमान्यांनीं राष्ट्रीय कर्मयोग व राष्ट्रीय ऐक्य दिलें; रवीन्द्रनाथांनीं सौंदर्यदृष्टि दिली इत्यादि वैशिष्ट्यें ते विवरून सांगत.

महात्माजी म्हणजे स्मृति—

एके दिवशीं महात्माजींविषयीं ते बोलत होते. महात्माजींनीं ब्रह्म-चर्याच्या कल्पनेंत नवीन भर घातली, सत्याग्रह सामुदायिक केला, वगैरे सांगून ते शेवटीं म्हणाले, "महात्माजींना कोणी ख्रिस्ताची उपमा देतात. कोणी बुद्ध म्हणतात. मी त्यांना माझी श्रुति असें नाहीं म्हणत, परंतु स्मृतीची त्यांना उपमा देतों."

मी जमीन वांटून देईन—

गांवोगांवची जमीन सावकारांच्या व जमीनदारांच्या हातांत गेली आहे. विनोबाजी एके दिवशीं बोलतांना म्हणाले, "मी एक मर्यादा ठरवीन. प्रत्येकाजवळ किती जमीन ठेवतां येईल त्याचें एक प्रमाण

आपण ठरवूं. वीस एकर कीं पंचवीस तें ठरवूं. त्याहून अधिक जमीन ज्याच्याजवळ असेल ती काढून घेऊं. आणि ही सारी जमीन ज्यांना कमी जमीन असेल किंवा अजिबात नसेल त्यांना वांटून देऊं."

आधीं तुम्ही पोटभर खा

विनोबाजी सौम्य भाषेंत परंतु क्रान्तिकारकच विचार मांडीत असतात. एकदां एका खेडेगांवांत बोलतांना ते म्हणाले " कर्ज द्यायचें नाहीं असें नका म्हणूं. परंतु सावकाराला सांगा कीं तुझें कर्ज देण्या-साठीं जिवंत राहिलें पाहिजे. म्हणून मला पोटभर खाऊं दे. तुझें कर्ज देण्यासाठीं मी मेलों, तर माझीं मुलें जगलीं पाहिजेत. म्हणून त्यांनाहि थोडें दूध तूप देऊं दे असें सांगत जा. तुम्ही श्रमतां. तुम्ही आधीं पोटभर खा, धष्टपुष्ट रहा."

मंत्र्यांनीं राजीनामे द्यावेत—

त्यावेळेस अतिवृष्टीनें मध्यप्रांतांतील पिकें बुडालीं होतीं. शेत-कऱ्यांच्या सभा सर्वत्र भरत होत्या. तहशीलाची सूट मिळावी म्हणून चळवळ सुरू होती. वर्धा तहशीलाची परिषद भरली होती. विनोबाजी अध्यक्ष होते. ते म्हणाले, " मी गणिती आहें. फिरायला जातांना मी कपाशीचीं बोंडें मोजीत असें. आणि पाऊस पडल्यावर किती झडून गेलीं व झाडावर किती राहिलीं तेंहि मीं पाहिलें आहे. कॉंग्रेसच्या मंत्र्यांना शेतकऱ्यांचें दुःख दूर करतां येत नसेल तर त्यांनीं राजीनामे द्यावेत."

पत्र नुकसानींत नका चालवूं—

मी त्या वेळेस 'कॉंग्रेस' साप्ताहिक चालवीत होतों. एकदां विनोबाजीं कडे गेलों होतों. बोलतां बोलतां पत्रासंबंधीं बोलणें निघालें. मी त्या-वेळेस पत्रांत जाहिराती घेत नसें. मी म्हटलें. " थोडें नुकसान येतें.

किंमत कमी ठेवली आहे. जास्त किंमत ठेवून कसें खपेल?" ते म्हणाले, "जेवढा खर्च येतो तो सारा भरून तर निघाला पाहिजे ना? कर्ज करून का पत्र चालवणार? लोकांना तुमचे विचार हवे असतील, तर अधिक किंमत देऊनहि तुमचे पत्र ते विकत घेतील. नुकसानींत पत्र चालवूं नका."

पोट भरल्यानें का स्वातंत्र्यप्रीति कमी होते?—

विनोबाजी प्रतिपक्षीयास कधीं समर्पक प्रश्नानें, कधीं वाद करून, कधीं उपहासात्मक प्रखर उत्तरानें गप्प बसवतात. जळगांवला एकदां एका कम्युनिस्टानें त्यांना विचारलें, "खादीचा धंदा दिल्यानें लोकांना दोन पैसे मिळतील हें खरें. त्यांना दोन घांस मिळतील ही गोष्ट खरी. परंतु यामुळें त्यांची स्वातंत्र्याची धार बोथट नाहीं का होणार?" विनोबाजी म्हणाले, "तुम्ही दोन्ही वेळां पोटभर जेवतां, तुमची स्वातंत्र्य तृष्णा कमी नाहीं ना झाली? खादीनें घांस मिळतो. परंतु नुसता घांसच नाहीं मिळत. खादी बोलत असते. प्रचार करीत असते. हा खादीचा धंदा कोणी दिला? गांधींच्या लोकांनीं, काँग्रेसच्या लोकांनीं, असें त्यांना कळतें. काँग्रेस काय, गांधी काय, स्वराज्य काय, चळवळ काय, सारें त्यांच्या कानांवर जातें. खादी स्वातंत्र्याची तृष्णा अधिकच वाढवील, स्वाभिमानाला जागवील, नवीन विचारहि देईल."

मनुष्याची अधिक जोरदार प्रवृत्ति कोणती?—

एकदां श्री जयप्रकाश विनोबाजींकडे आले होते. दोघांचें बरेंच बोलणें झालें. समाजवादावर चर्चा झाली. विनोबाजी म्हणाले, "तुमच्या तत्त्वज्ञानांत देव नसेल. माझ्या असेल. परंतु हा देव आपण

बाजूस ठेवूं या. देवाखालोखाल जर मी कोणती वस्तु मानीत असेन तर ती बुद्धि होय. माझ्या बुद्धीला पटवा. मी तुम्हांला एक प्रश्न विचारतों. मनुष्यांत हिंसेची प्रवृत्ति अधिक आहे कीं अहिंसेची? मनुष्याचें सारें जीवन पहा नि सांगा."

"मनुष्याला अहिंसकच म्हटलें पाहिजे. अहिंसेचीच वृत्ति त्याच्यांत अधिक आहे असें म्हटलें पाहिजे" जयप्रकाश म्हणाले.

"त्या प्रवृत्तीचा आधार घेऊन महात्माजी जाऊं पाहतात. ती प्रवृत्ति जागृत होईल असें त्यांना वाटतें."

ज्यानें त्यानें आपले विचार पसरीत रहावें —

एके दिवशीं असेंच बोलणें चाललें होतें. कोणी विचारलें, "स्वातंत्र्य मिळायच्या आधींच हे समाजवादी विचार कशाला? उगीच बुद्धिभेद कां माजवावे?"

विनोबाजी म्हणाले, "स्वातंत्र्य आज ना उद्यां आतां येणारच. थोडा अधिक त्याग केला म्हणजे झालें. परंतु स्वातंत्र्य म्हणजे काय? स्वातंत्र्य म्हणजे आपणांस जें कांहीं करायचें आहे तें करण्याची शक्ति. उद्यां स्वराज्य मिळालें तर कशा प्रकारची समाज-रचना करायची, नवीन हिंदुस्थान कसा बनवायचा त्याची आपणांस कल्पना नको का? उद्यां अधिक गिरण्या उभारावयाच्या कीं अधिक चरखे पसरावयाचे? ग्रामोद्योगवाल्यांनीं आपली विचारसरणी देत रहावें. यंत्रवाद्यांनीं आपली विचारसरणी मांडीत रहावें. उद्यां बहुमत ठरवील त्याप्रमाणें करूं. परंतु लोकांसमोर आतां हे सारे विचार आलेच पाहिजेत. इंग्रजांशीं लढतांना हे वाद आड येणार नाहींत एवढें पहावें म्हणजे झालें."

हिंदु-मुस्लीम ऐक्याची मूर्ति—

विनोबाजींचें हिंदुधर्मावर प्रेम आहे. परंतु सर्व धर्मांविषयीं त्यांना आदर आहे. धर्म म्हणजे माता. जो तो आपल्या आईच्या दुधावरच चांगला पोसतो. खरा मातृभक्त तो, जो दुसऱ्या मातांचीहि कदर करतो. खरा स्वधर्मपूजक तो, जो दुसऱ्या धर्मांविषयींहि आदर दाखवील. विनोबाजींनीं सर्व धर्मांचा खोल अभ्यास केला आहे. मुसलमानी धर्माचाहि केला आहे. हिंदु-मुसलमान आपण शेजारीं राहतों. एक-मेकांच्या धर्माची, संस्कृतीची आपण सहानुभूतिपूर्वक ओळख करून घेतली पाहिजे. विनोबाजींनीं मूळ अरेबिक भाषेतून कुराण वाचलें. कितीतरी त्यांतील सुंदर उतारे त्यांनीं पाठ केले आहेत. एकदां महात्माजींनीं मौलाना अबुल कलम अझाद यांच्यासमोर विनोबाजींस कुराण म्हणावयास सांगितलें. आणि विनोबाजी तें पवित्र अरबी कुराण मुखोद्गत म्हणूं लागले. अरबी भाषा ऐकायला अति सुंदर आहे. मौलाना प्रसन्न झाले. एकहि उच्चार चुकला नव्हता.

विनोबाजी हिंदु-मुस्लीम ऐक्याची मूर्ति आहेत. थोर महंमद पैगंबर यांची कोणी निंदा केली किंवा त्यांच्याविषयीं कुत्सित प्रश्न विचारले तर ते प्रक्षुब्ध होत. एकदां धुळें जेलमध्यें कोणी प्रश्न केला "पैगं-बरांनीं किती तरी लग्नें केलीं!" विनोबाजींचें मुखमंडल आरक्त झालें; परंतु पुनः शांत होऊन पैगंबरांची थोरवी ते सांगूं लागले. ते म्हणाले, "पैगंबरांचें जीवन डोळ्यांसमोर येऊन माझी जणुं समाधी लागते. कार्लाइल, गिबन, यांच्यासारख्या महान् इंग्रज पंडितांनींहि महंमदांचीं स्तुतिस्तोत्रें गायिलीं आहेत. त्यांना का कोणीं लांच दिली होती? पैगंबरांनीं अनेक विवाह केले. परंतु ते भोगमूल नव्हते. निरनिराळ्या भांडखोर जातीजमातींत ऐक्य व्हावें म्हणून कांहीं लग्नें होतीं. कांहीं

लग्नें धर्मासाठीं बलिदान केलेल्या हुतात्म्यांच्या अनाथ पत्नींशीं होतीं. त्या अनाथ स्त्रियांचें त्यांच्याजवळ लग्न करूनच ते नीट रक्षण व पोषण करूं शकले असते. महंमद जर एक भोगासक्त किडे असते, तर आज तेराशें वर्षें कोट्यवधि लोकांच्या हृदयांत ते कसे राहते ?

" मुसलमान म्हटला म्हणजे का वाईट ? ईश्वरानें सारे मुसलमान वाईटच निर्मिले असतील, तर तो ईश्वर पै किंमतीचाच मानिला पाहिजे. तुम्ही मुसलमानांत जात नाहीं, मिसळत नाहीं, त्यांच्याशीं मैत्री जोडीत नाहीं. अलग राहतां. तुम्ही त्यांना जवळजवळ अस्पृश्यच समजतां. हें बरें नाहीं. मुसलमानहि भले आहेत. मागच्या महायुद्धांत युद्ध-कैद्यांना सर्वांत चांगल्या रीतीनें कोणी वागविलें असेल तर तें तुर्कस्थाननें असें प्रशंसापत्र साऱ्या युरोपनें दिलें. "

एकानें प्रश्न केला, " त्यांच्या कुराणांत असें नाहीं का, कीं स्वर्गांत पेयें मिळतील, सुंदर स्त्रिया मिळतील ? "

विनोबाजी म्हणाले, " तुमचाहि स्वर्ग असाच नाहीं का ? तेथें अप्सरा व अमृत तुम्हींहि ठेवलें आहे. सामान्य लोकांसाठीं हे स्वर्ग-नरक असतात. सुखाचें आमिष किंवा शिक्षेचें भय दाखवून त्यांना नीतीच्या मार्गावर ठेवावें लागतें. परंतु अशीं वर्णनें म्हणजे धर्माचा गाभा नव्हे. "

एकानें प्रश्न केला, " शत्रु म्हटला कीं त्याला ठार करावें असें नाहीं कुराणांत ? "

विनोबाजी म्हणाले, " कुराणांत जीं अशीं वाक्यें आहेत तीं पुनः पुनः फसवणाऱ्या ज्यूंना उद्देशून आहेत. ज्यूंना महंमद किती राजी राखूं इच्छित होते. परंतु महंमदाचे शत्रू मक्केहून मदिनेवर चालत आले असतां मदिनेंतील ज्यूंनीं आंतून शत्रूशीं कारस्थानें केलीं. अशा वेळेस काय करायचें ? आजचीं राष्ट्रें काय करतील ? महंमद

केवळ धर्मस्थापक नव्हते; तर त्यांना स्टेटचाहि कारभार चालवावा लागे. स्वतःच्या खाजगी जीवनांत त्यांनीं सर्वांना क्षमाच केली. कुराणांतील कांहीं वाक्यांचा अर्थ तत्कालीन परिस्थितीपुरता आहे. आणि आमच्या शत्रूचा नायनाट होवो, असें आपण नाहीं का म्हणत ? आपल्या वेदांत

" योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः, तं जहि "

जो आमचा द्वेष करतो व ज्याचा आम्ही द्वेष करतों, त्याला हे प्रभो, ठार कर, असे नाहीं का मंत्र ? परंतु हा धर्माचा प्राण नव्हे. "

विनोबाजी शेवटीं गंभीरपणें म्हणाले, " परधर्माचा अभ्यास अत्यन्त सहानुभूतिपूर्वक करावा लागतो. एक पाश्चिमात्य पंडित वेदांचा अभ्यास करीत होता. तो एके ठिकाणीं लिहिता झाला ' वेद-कालीन लोक सोमरसावरोबर गोमांस खात. ' कशावरून ? तर वेदांत

' गोभिः सेवेत सोमम् '

असें वाक्य आहे. त्यानें ' गोभिः ' याचा अर्थ ' गायींचें मांस 'असा पटकन केला. परंतु वेदांवर भाष्य लिहिणारे सायणाचार्य यांनीं अर्थ केला ' गोभिः ' म्हणजे ' गाईच्या दुधासह. ' गायींचें दूध मिसळून सोमरस घ्यावा. अशी गोष्ट असते. आपण जशी दृष्टि घेऊं तसा अर्थ दिसतो. "

मी येथें गुदमरत आहें—

धुळें शहरांत श्री. क्षीरे यांची समर्थ सेवकाश्रम म्हणून एक संस्था आहे. एकदां त्यांनीं विनोबाजींना तेथें बोलावलें. ते आपला अहवाल वाचूं लागले. त्या अहवालांत हिंदु-मुसलमान प्रश्नावर बरेंच लिहिलेलें होतें. हिंदूंच्याच दुकानांतून हिंदूंनीं माल घ्यावा, जशास तसें पाहिजे, वाईटाशीं वाईट कां न व्हावें, इत्यादि होतें. तो अहवाल ऐकतांना

विनोबाजी संतापानें जणुं थरथरत होते. ते शेवटीं म्हणाले, "येथल्या हवेंत मला गुदमरल्यासारखें होतें. तुम्ही हें काय वाचीत आहांत? तो बाईट म्हणून मी बाईट झालों, तर जगांत बावा दोन बाईट होतील. अशानें का जग सुधारतें?" विनोबाजी तेथून पटकन निघून गेले.

पांढरपेशापेक्षां श्रमजीवीच अधिक स्वच्छ—

एका सभेंत एकदां विनोबाजी म्हणाले, "तुम्ही श्रमजीवींना गलिच्छ मानतां. त्यांचे कपडे मळके, अंगाला साबण नाहीं, म्हणून नाकें मुरडतां. परंतु अंतःशुद्धीस अधिक महत्त्व आहे. तुमचीं शरीरें स्वच्छ असतील, परंतु तुमचीं पोटें घाण असतात. परंतु श्रमजीवींचीं पोटें साफ असतात. तेच अधिक स्वच्छ."

आधीं लहान भावाला उठूं दे—

धुळ्याला एका दिवाणखान्यांत सभा भरली होती. प्रश्नोत्तरें व्हायचीं होतीं. विनोबाजी प्रश्नांना उत्तरें देत होते. एका वकिलांनीं विचारलें "अमुक केवळ ब्राह्मणेतर आहे म्हणून का त्याला मत द्यावें? कांहीं योग्यायोग्यता नको का बघायला?" विनोबाजी म्हणाले, "तुमच्या म्हणण्याचा आशय समजला. परंतु मी महाभारतांतील एक कथा सांगतों. पांडव वनांत होते. धर्मराजाला तहान लागली. त्यांनीं पाणी आणायला सांगितलें. अर्जुन धांवत गेला. एका सरोवराच्या कांठीं आला. तेथें एक यक्ष होता. तो यक्ष म्हणाला 'माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें दे व मग पाणी ने.' अर्जुनानें तें ऐकलें नाहीं. तो पाणी नेऊं लागला व मरून पडला. भीम आला; त्याचें तसेंच झालें. नकुळ आला, त्याची तीच गत. सहदेव आला व तोहि मरून पडला. शेवटीं स्वतः धर्मराज आले. ते यक्षाला म्हणाले, 'विचार प्रश्न. मी उत्तरें

देतों.' यक्षानें प्रश्न विचारले व धर्मराजांनीं उत्तरें दिलीं. यक्ष प्रसन्न झाला व म्हणाला 'वर माग.' धर्म म्हणाला 'सर्वांत लहान हा सहदेव उठूं दे.' यक्ष हंसला व म्हणाला 'भीम, अर्जुन हे तुझे सख्खे व पराक्रमी भाऊ; त्यांना प्राणदान मागण्याऐवजीं या सहदेवाला उठवायला काय सांगतोस?' धर्म म्हणाला 'जो सर्वांहून लहान असेल तोच आधीं उठूं दे.' यक्ष प्रसन्न झाला व त्यानें सर्वांनाच उठविलें. आपणहि असेंच म्हणूं या, कीं जो सर्वांत मागासलेला आहे तो आधीं पुढें येऊं दे. जे मागें आहेत, जे पडलेले आहेत, ते उठूं दे. तुम्ही ब्राह्मणांनीं आजपर्यंत पुढाकार मिरविलात. आतां त्यांना येऊं दे पुढें. तुम्ही त्यांना मदत करा. स्वतःजवळचें ज्ञान, माहिती त्यांना द्या. त्यांना कारभार करूं दे. त्यांना नको का समाधान? ते नको का पुढें यायला? आपण सारे भाऊ ना?" असें म्हणून त्यांनीं पुढील अभंग-चरण म्हटला:

" देह आणि देहसंबंधी निंदावीं
आणिक वंदावीं श्वानसूकरें

हा माझा, हा माझा नातलग, हा माझ्या जातीचा असें नये पाहूं. आपल्या जवळच्या लोकांचे दोष बघावे व जे आपल्याला दूरचे वाटतात त्यांचे गुण बघावे. अशी दृष्टि घ्याल तरच या महान देशाचे प्रश्न सुटतील."

बाहेरून स्वच्छ, परंतु आंत काळे—

विनोबाजींची ही अशी सम-दृष्टि आहे. हिंदु-मुसलमान, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, स्पृश्यास्पृश्य हे भेद त्यांना सहन होत नाहींत. हरिजनाविषयीं त्यांना किती प्रेम! एक हरिजन मुलगा त्यांच्याबरोबर नेहमीं असे. तो मद्रासकडचा आहे. त्याचें नांव सत्यन्. तो आतां संस्कृत वाचतो.

एकदां धुळ्यास हरिजनाविषयीं बोलतांना एका सभेंत ते म्हणाले, "आपण तोंडानें सेवा सेवा पुष्कळ म्हणतों. परंतु खरी तळमळ नसते. आपलें सारें करणें तोंडदेखलें. आपण लोटा वरून घांसून लख्ख करतों. परंतु आंत पाहूं तर काळाकुट्ट असतो. तसें आपलें आहे. वाहेरून छान, पोटांत घाण. हृदयांत प्रेम हवें. हरिजनांना घरांत घ्या. घरांत हरिजन नोकर ठेवा. एकादा हरिजन मुलगा आपल्या मुलांबरोबर शिकायला ठेवा. असें करा. आपण 'सहनाववतु' वगैरे मंत्र म्हणतों. ज्याच्या ज्याच्याविषयीं आपणांस दुजाभाव वाटत असेल त्याच्या त्याच्याजवळ जाऊन आपण म्हटलें पाहिजे कीं, आपण दोघे एकत्र बसूं, खेळूं, शिकूं, समर्थ होऊं. सारा द्वेषमत्सर विसरून जाऊं."

नदीवर स्नानाला गेले—

तो सत्यन् नेहमीं बरोबर असे. एकदां एका सज्जनाकडे विनोबाजी उतरले होते. परंतु हरिजन मुलाला घरांतील विहरीवर स्नान करतां येईना. त्या सद्गृहस्थांची हरकत नव्हती. परंतु ती समाईक विहीर होती. दुसरे भाऊबंद त्या विहरीवर पाणी भरीत. विनोबाजी म्हणाले "बरोबरच्या सत्यन्ला जर येथें स्नान नसेल करतां येत, तर मीहि येथें नाहीं करीत. आम्ही नदीवर जातों." आणि नदीवरून ते स्नान करून आले.

ज्या मंदिरांत हरिजनांना जातां येत नाहीं, त्या मंदिरांत ते सहसा जात नाहींत. तेथें प्रवचन करीत नाहींत. एकदां एक सनातनी म्हणाला "आम्ही का चोखा मेळ्याला पवित्र नाहीं मानीत?" विनोबाजी म्हणाले "तुमच्या मंदिरांतून यायला हरिजनांनीं चोखा-मेळ्याच्या योग्यतेचें झालें पाहिजे. आणि तुम्ही?" महात्माजींनीं हरिजनासाठीं उपवास केल्यावर विनोबाजी वर्ध्याजवळच्या नालवाडी

गांवीं हरिजन-वस्तींतच जाऊन राहिले होते. विनोबाजी म्हणजे मूर्तिमंत समभाव आहेत.

तुमच्या स्वतःच्या उद्धाराची काळजी घ्या—

एकदां एका सनातनीनें त्यांना प्रश्न केला " अस्पृश्य सनातन धर्माविरुद्ध जर वागूं लागतील तर त्यांचा उद्धार कसा व्हायचा ? नरकांत पडतील." विनोबाजी म्हणाले, " अस्पृश्यांच्या उद्धाराची तुम्हांला नको काळजी. अस्पृश्यांना दूर ठेवून स्वतःचा उद्धार होणार आहे का याचा विचार करा. स्वतःला नरकप्राप्ति होणार, का मोक्ष मिळणार त्याची चिंता करा."

व्यवस्थितपणा—

विनोबाजी नियमितपणा व व्यवस्थितपणा यांचे भक्त आहेत. त्यांना बावळटपणा आवडत नाहीं. एकदां पश्चिम खानदेशांतील त्यांचा दौरा सुरू होता. धुळ्याहून कोठें तरी आम्ही जात होतों. परंतु त्यांच्या बरोबरचा सत्यन् त्यांचा पंचा विसरला. विनोबाजी अशान्त झाले. शेवटीं एक मनुष्य सायकलवरून गेला. पंचा आला. मग त्यांनीं स्नान केलें. विसरणें त्यांना सहन होत नाहीं. विसरणें म्हणजे तमोगुण.

नवीन ज्ञानाची हौस—

विनोबाजींना आतां फार वाचवत नाहीं. कारण डोळ्यांना फार त्रास होतो. त्यांनीं मला एकदां लिहिलें, " तुम्ही जें वाचीत असाल त्यांतील भाव, त्यांतील विचार मला कळवीत जा. म्हणजे नवीन विचारांशीं परिचित राहीन." नागपूरच्या जेलमध्यें असतांना ते निरनिराळीं पुस्तकें वाचायला सांगत व स्वतः ऐकत.

तुम्ही लिहितां, परंतु वाचणार कोण ?—

मी त्यांना एकदां म्हटलें " मीं पुष्कळ लिहून ठेवलें आहे. " ते म्हणाले " परंतु वाचणार कोण ? शेंकडा९०लोक निरक्षर. त्यांना साक्षर तरी कसें करतां येईल ? आज शिक्षणावर देशांत दहापंधरा कोटी रुपये खर्च होत असले समजा. परंतु तेवढ्या खर्चांत शेंकडा दहाच लोक साक्षर झाले. उद्यां सर्वांना शिकवायचें म्हटलें, तर १०० कोटी रुपये लागतील. कोठून उद्यां एकदम पैसे आणाल ? सर्व हिंदुस्थानचें प्रांतिक व मध्यवर्ती उत्पन्न मिळून दोन अडीचशें कोटी होईल. त्यांतलें निम्में शिक्षणालाच द्याल तर इतर राष्ट्रसंवर्धक कामें कशीं होतील ? आणि शिक्षण सक्तीचें करूनहि भागणार नाहीं. जपान-सारख्या देशांतहि शेंकडा दहा टक्के मुलांना सक्तींतून वगळावें लागलें. कारण तीं मुलें घरीं कामास येत. घरीं फार दारिद्य. मग आपल्या देशांत तर विचारायलाच नको. मुलगा ७।८ वर्षांचा झाला कीं तो शेण गोळा करायला जातो. गुरें घेऊन जातो. बकऱ्या चारतो. तुम्ही सक्ती कशी कराल ? म्हणून ही वर्धाशिक्षणपद्धति. मुलें शाळेंत जातात व शाळेंतून कांहीं कमावून घरीं आणतात असें जर गरीब श्रमजीवी आईबापांस दिसलें, तर मुलांना मोठ्या खुषीनें ते शाळेंत पाठवतील. म्हणून उद्योगांतून शिक्षण द्या. यानेंच प्रश्न सुटेल."

लहान मुलांना कसें शिकवावें ?—

एकदां लहान मुलांच्या शिक्षणासंबंधीं येवल्याच्या श्री. आपटे गुरुजींनीं त्यांना प्रश्न विचारला. विनोबाजी म्हणाले " मी लहान मुलांना आधीं अक्षरें काढायला लावणार नाहीं. त्यांना आधीं चित्रकला शिकवीन. रेघा, वर्तुळें, नाना आकार, आकृती काढायला लावीन; त्याचबरोबर सोपीं सुंदर गाणीं, सोप्या कविता, सोपे अभंग,

सोपीं संस्कृत वचनें हें पाठ करून घेईन. अर्थात् हंसत खेळत. त्यांत सक्ती नाहीं दिसतां कामा. ' सत्यं वद, धर्मं चर, मातृदेवो भव, पितृदेवो भव ' अशीं सोपीं संस्कृत वचनें तो सहज पाठ करील. थोडी चित्रकला व थोडें पाठांतर झालें म्हणजे मी काय करीन ? तें पाठांतर ज्या पुस्तकांत मोठ्या अक्षरांत छापलेलें असेल असें पुस्तक त्याला देईन. आणि मग तो तोंडानें पाठ केलेलें म्हणेल व तें समोर पाहील. ' कां रे नाठवीसी ' म्हणेल व ' कां रे ना ' अशीं अक्षरें डोळ्यांत ठसतील. निरनिराळ्या भाषांची लिपी मी अशा मार्गानेंच शिकलों. तामीळ, तेलगू, कानडी, बंगाली सर्व भाषांतील संस्कृत गीता मागविल्या. कानडी गीतेंतहि ' धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे ' असेंच असणार. हा कानडी ' ध, ' हा कानडी ' म ' असें त्यावरून शिकत गेलों. "

इतिहास व भूगोल कसा शिकवावा ?—

बोलतां बोलतां इतिहास व भूगोलाचा विषय निघाला. ते म्हणाले, " लहान मुलांना गोष्टींतून इतिहास द्यावा. गोष्टी सर्व देशांच्या घ्याव्या. सर्व जगाचा तो नागरिक होऊं दे. राम, कृष्ण, बुद्ध, अशोक यांच्या बरोबरच सॉक्रेटिस, ख्रिस्त, कन्फ्यूशियस, महंमद हेहि येऊं देत. आणि मुलें मोठीं झालीं कीं त्यांना इतिहासांत कशा प्रचंड लाटा उठतात व जगभर पसरतात तें सांगावें. ख्रिस्तपूर्व पांचव्या सहाव्या शतकांत सर्व जगभर प्रचंड वैचारिक लाट उठली होती. ग्रीस देशांत सॉक्रेटिस, प्लेटो वगैरे थोर तत्त्वज्ञानी झाले. चीनमध्येंहि त्याच सुमारास लाओत्सी, कन्फ्यूशिअस झाले. हिंदुस्थानांत बुद्ध, महावीर झाले. अशा रीतीनें या प्रचंड लाटा पहाव्या. युरोपांत धर्मसुधारणा सुरू झाली, पोलंडाविरुद्ध बंड सुरू

झालें, बायबल लोकभाषांत येऊं लागलें. त्याच सुमारास हिंदुस्थानांतहि संतांची चळवळ सुरू झाली. संस्कृतांतील ज्ञान जनतेच्या भाषांतून येऊं लागलें. या लाटा कधीं कधीं दोनदोनशें वर्षें पसरत असतात. अशी व्यापकता पहावी.

" आणि भूगोल तर अति गोड विषय. पृथ्वीच्या पोटांत शिरण्याचा विषय. भूमातेशीं एकरूप होण्याचा विषय. मी भूगोल रसाळ व गोड करून शिकवीन. हे पेरू येथें कां होतात, द्राक्षें अफगाणिस्थानांत कां होतात ? कापूस अमुकच ठिकाणीं कां फुलतो ? किती मौज आहे ! वारे, पाऊस यांच्या लीला सांगणें, डोंगर कसे बनतात, दिवस-रात्र कसे होतात—सारें काव्य आहे. रसाळ शास्त्र आहे. परंतु भूगोलांत इतिहास मिसळा. सोलापूरजवळची बार्शी. बारस म्हणजे द्वादशी. अंबरीष राजा एकादशीव्रत करी. द्वादशीस पारणें करी. त्याची ही राजधानी. त्याच्यासाठीं भगवान् येथें आले. अशा ऐतिहासिक कथा सांगा. महाराष्ट्राची खरी नदी भीमा—चंद्रभागा. तिचाच महाराष्ट्रांत अधिक प्रवाह. कृष्णा, गोदावरी आपण वाढविल्या, परंतु त्या मद्रासला देऊन टाकल्या. आपली अशी ही भीमा. अशी गंमत सांगावी. "

आश्रम कसा असावा ?—

विनोबाजींनीं अनेक प्रश्नांचा अभ्यास व विचार करून ठेवलेला आहे. आणि आश्रम चालविणाऱ्याजवळ सर्व प्रश्नांचा खोल अभ्यास हवाहि. एकदां ते म्हणाले, " प्राचीन काळीं राजे मधुनमधून ऋषींच्या आश्रमांत जात. ऋषी तेथें विचार करीत असत. सर्व सामाजिक व राजकीय प्रश्नांचा तेथें निर्विकार मनानें खल होई. निरनिराळे ऋषी जमत. विचारविनिमय होई. अशा आश्रमांतून राजेलोक नवीन

विचार, नवीन दृष्टि घेऊन जात. पावित्र्यहि घेऊन जात. आश्रम म्हणजे ज्ञान-विज्ञानाचें, संयमाचें, उद्योगाचें, प्रयोगाचें, कर्माचें स्थान. आश्रमांत गेल्यानें आनंद वाटावा. गांवाबाहेरच्या देवळांत गेल्यानें मनाला क्षणभर जसें मोकळें वाटतें, बरें वाटतें, तसें आश्रमांत गेल्यानें वाटावें. संसारांतील त्रस्त जीवास जेथें आनंद वाटेल, उल्हास वाटेल, स्फूर्ति मिळेल, नवीन दृष्टि येईल, असें तें स्थान असावें. तेथील हवा घेऊन संसार अधिक सुंदर व तेजस्वी करण्यासाठीं जावयाचें."

आणि विनोबाजी असेच आहेत. किती लोक त्यांच्याकडे येत असतात. नाना प्रश्न विचारीत असतात. राजनीतीचे प्रश्न, वैवाहिक नीतीचे प्रश्न, शिक्षणासंबंधीं, उद्योगासंबंधीं, धर्म व तत्त्वज्ञान, कला नि साहित्य, हिंसा-अहिंसा, गांधीवाद कीं समाजवाद, शेंकडों प्रकारचा ऊहापोह त्यांच्या तेथें चालत असतो. आणि विनोबाजी शांतपणें सांगत असतात.

कर्ममूर्ति व सेवामूर्ति विनोबाजी—

परंतु विनोबाजींनीं आपलें सारें ज्ञान कर्मांत, सेवेंत ओतलें आहे. गणित व तत्त्वज्ञान हे त्यांचे आवडते विषय. त्यांची गणितविषयक बुद्धि आश्चर्यकारक आहे. ते मोठे गणितशास्त्रज्ञ झाले असते. परंतु आपली सारी गणिती बुद्धि त्यांनीं चरख्यांत ओतली आहे. चरख्याची गति कशी वाढेल, अधिक सूत कसें निघेल, अधिक मजुरी कशी मिळेल, यांत त्यांचा आत्मा असतो. महात्माजी एकदां म्हणाले, "आठ तास काम करून पोटभर खायला मिळालेंच पाहिजे. पोटभर नीट खायला मिळावें म्हणून महिना पंधरा रुपये हवेत. म्हणजे रोज आठ आणे हवेत. मी आठ तास सूत कांतून घेईन, तर त्या कांतणाराला आठ आणे मला देतां आले पाहिजेत." परंतु हा

प्रयोग कोण करणार ? खादी महाग होईल. ती कोण घेणार ? महात्माजी म्हणाले " रक्तशोषण करण्यापेक्षां खादी मेली तरी चालेल. " महाराष्ट्र चरखा-संघ प्रयोग करायला उभा राहिला. आठ आणे दूर राहिले, निदान चार आणे तरी देऊं या असें ठरलें. विनोबाजींना आनंद झाला. ते स्वतः प्रयोग करूं लागले. रोज आठ तास कांतूं लागले. किती मजुरी मिळते तें पाहूं लागले. त्यांचा उजवा हात थके. ते डाव्या हातानें कांतूं लागले. आणि सहा आण्यापर्यंतहि मजुरी मिळेल असें त्यांनीं दाखविलें. अर्थात् त्यांच्या सुताचा नंबर अधिक होता म्हणून अधिक मजुरी.

प्रयोगी मुलें—

विनोबाजींच्या भोंवतीं सेवकांची सेना आहे. कितीतरी तरुण त्यांच्याजवळ आहेत. हे बुद्धिमान् तरुण विनोबाजींची स्फूर्ति घेऊन प्रयोग करीत असतात. तकलीवरच भराभरा सूत कसें निघेल याचे प्रयोग सुरू झाले. आणि युक्ति सांपडली. कसा वेग द्यावा, कसें भरकन् गुंडाळावें याचें नवीन शास्त्र झालें. आणि भाऊ पानसे, सत्यन् वगैरे थोर तरुण तासांत तकलीवर चारचारशें तार कांतूं लागले. चरख्याइतकें सूत. पुन्हां तकली सुटसुटीत. खिशांत मावते. विनोबाजी तिला वस्त्रपूर्णा म्हणतात. चरख्यांतहि शोधबोध होऊं लागले. सत्यन्नें चरख्यांत सुधारणा केली. मगनचरखा आणखी निघाला. परंतु ही सारी स्फूर्ति कोठून येत आहे ? या स्फूर्तींचा अखंड झरा म्हणजे विनोबाजी.

महात्माजी कां आकृष्ट झाले ?—

महात्माजी गुजरात सोडून वर्ध्यास कां आले ? शेगांवला—

सेवाग्रामला कां आले ? एक तर १९३० साली स्वातंत्र्य मिळवीन तेव्हां आश्रमांत परत येईन असें म्हणून ते दांडीयात्रेला निघाले. साबरमतीचा तो ऐतिहासिक आश्रम त्यांनीं हरिजनकार्यास देऊन टाकला. मग आतां कोठें राहायचें ? गुजरात विद्यापीठ बंद झालें. या विद्यापीठांतून उद्यां ग्रामसेवक मिळतील या आशेनें महात्माजींनीं तें सुरू केलें होतें. परंतु ती आशा विफल झाली. मग तें चालवून काय करायचें ? कोठें मिळतील ग्रामसेवक ? ग्रामोद्योगाचे निरनिराळे प्रयोग करायचे आहेत. कोठें मिळतील भरपूर माणसें ? त्यांचें लक्ष विनोबाजींकडे गेलें. आणि स्वर्गीय जमनालालजीहि तेथें होते. पुन्हां वर्धा मध्यवर्ती ठिकाण. सर्वांना भेटायला बरें. परंतु मुख्य आकर्षण येथील व्रती सेवकांचें होतें.

सेवामय मित्रमंडळ—

विनोबाजींचे भाऊ, त्यांचे सारे बरोबरचे मित्र आज त्यांच्याभोंवतीं आहेत. श्री. मोघेजी, श्री. वाळूंजकरजी, श्री. गोपाळराव काळे, श्री. धोत्रेजी, सारे विनोबाजींचे बडोद्याचे स्नेही. हे सारे कित्येक वर्षें सेवा करीत आहेत. हिंदुस्थानांत महारोग्यासाठीं फक्त मिशनरी लोकांनीं दवाखाने चालविले आहेत. आपण काय करीत आहोंत ? परंतु विनोबाजींचे स्नेही श्री. प्रभाकरजी यांनीं महारोग्यांच्या सेवेला वाहून घेतलें व वर्ध्याजवळ महारोग्यासाठीं सुंदर व आदर्श असें रुग्णालय चालविलें आहे. आणि श्री. वाळूंजकरजी यांनीं चर्मालयाला वाहून घेतलें. गुरें मरतात; त्यांचें कातडें कसें काढावें, चरबी कशी काढावी, खूर वगैरेंतून सरस कसा काढावा, हाडांचें खत कसें करावें हें दाखविण्यासाठीं त्यांनीं आदर्श चर्मालय सुरू केलें. अशा प्रकारें

विनोबाजींभोंवतालची मंडळी राष्ट्रसंवर्धक व राष्ट्रोद्धारक कार्यांत रात्रंदिवस मग्न आहे. निरहंकारपणें परंतु शास्त्रीय अशी सेवा सुरू आहे.

प्रेमळ विनोबाजी—

विनोबाजी कठोर वाटले तरी ते तसे नाहींत. सभोंवतालच्या मुलांवर त्यांचें किती प्रेम! हीं मुलें लहानाचीं मोठीं त्यांच्या आश्रमांत झालीं. विनोबाजींचा पट्टशिष्य म्हणजे वल्लभ. वल्लभाला त्यांनीं वाढविलें, शिकविलें. वल्लभ आज वेद वाचतो, उपनिषदें जाणतो, सुंदर चर्चा करितो. कोणतेंहि काम व्यवस्थित करतो. विनोबाजी त्या त्या मुलांना त्यांना झेंपेल असें शिकवतात. श्री. अण्णासाहेब दास्ताने यांचा मुलगा दत्तु आश्रमांतच मोठा झाला. त्याच्याजवळ विनोबाजी शांकरभाष्य वाचतात. त्यांनीं सभोंवतालच्या तरुणांना नुसतें कामसू नाहीं केलें, तर त्यांना विचारहि दिले आहेत. विचार करण्याची शक्तीहि दिली आहे. आणि या तरुणांवर त्यांचें किती प्रेम! त्या मुलांनीं चालविलेले प्रयोग, त्यांच्या गोष्टी ते किती प्रेमानें सांगतात! भाऊ पानसे रोज सूत्रयज्ञ करणारा. त्याच्यावर एकदां शस्त्रक्रिया करण्यांत आली होती. सूत्रयज्ञाचें व्रत का आज मोडणार? परंतु पडल्या पडल्याच भाऊनें कसें कांतलें तें सांगतांना विनोबाजी गहिंवरले होते. कोणी आजारी पडला, कोणाचें वजन कमी झालें तर त्याला दूध देतील, त्याच्यावर प्रयोग करतील. आश्रमांत गोखलेजी म्हणून एक आध्यात्मिक वृत्तीचे तरुण आहेत. ते इंजिनियरच्या शेवटच्या परीक्षेंत पहिल्या वर्गांत आले होते. परंतु ३३।३४ सालापासून ते महात्माजींच्या साधनेकडे वळले. नुकतेच पास झालेले परंतु सॉर सोडून ते मुमुक्षु होऊन बाहेर पडले. कांहीं दिवस सासवडच्या आश्रमांत राहून ते विनोबाजींकडे गेले. ते अत्यन्त अशक्त होते. आजारी असत. क्षय होईल कीं काय असें वाटे. परंतु

विनोबाजींनीं त्यांच्यावर प्रयोग सुरू केले. गायीच्या दुधाचें दहीं भरपूर देऊं लागलें आणि वजन वाढूं लागले. १९४२ च्या एप्रिल-मे महिन्याच्या सुमारास विनोबाजी धुळें जेलमध्यें मला भेटायला आले होते. प. खानदेशच्या दौऱ्यासाठीं आले होते. मलाहि भेटायला आले. त्यावेळेस गोखलेजींवर केलेला प्रयोग सांगतांना त्यांना किती आनंद होत होता !

विनोबाजी आश्रमीयांचे आईबाप आहेत. कधीं कठोर होतात, रागावतात. परंतु आईचा हळुवारपणा व प्रेमळपणाहि त्यांच्याजवळ आहे.

मी का तुमची उष्टेखळी ?—

फैजपूर कॉंग्रेसच्या वेळेस विनोबाजी आम्हां खानदेशी कॉंग्रेस-सेवकांस अडचणींत धीर व सल्ला देण्यासाठीं, तसेंच आम्हां सर्वांत ऐक्य रहावें म्हणून आधींपासून येऊन बसले होते. खानदेशला विनोबाजी घरचे वाटतात. खानदेशानें कितीतरी माणसें त्यांना दिलीं आहेत. धुळें जेलमध्यें निकट संबंध आले. आम्ही आमचीं भांडणें त्यांच्याकडे नेतों. ते गंमतीनें म्हणतात " मी का तुमची उष्टेखळी ? सारी घाण माझ्याजवळ आणून टाकतां वाटतें ? " विनोबाजींचें खानदेशवर प्रेम आहे. फैजपूरला कॉंग्रेसचें काम सुरू झालें. परंतु मुसळधार पाऊस पडला. पुन्हां का कॉंग्रेसची जागा बदलतात, अशी भीति आम्हांला वाटली तर विनोबाजी म्हणायचे " मी येथें पाय रोवून बसलों आहे. भिऊं नका. "

चरखा अविरोधी श्रमाची खूण—

फैजपूरला कॉंग्रेसच्या अधिवेशनाची तयारी सुरू करतांना आरंभीं

विनोबाजींच्या हस्तें ध्वजारोपण झालें. राष्ट्रीय ध्वज उभारतांना ते म्हणाले, "या ध्वजावर चरख्याचें चित्र आहे. चरखा अविरोधी श्रमाचें प्रतीक आहे. हा झेंडा सर्वांना काम देईल, बेकारी दूर करील. आजच्या यांत्रिक भांडवलशाही उद्योगांत स्पर्धा आहे आणि त्यामुळें युद्धें. चरखा स्पर्धाहीन उद्योग देईल."

सुभानसाठीं चिखलांतून पायीं आले—

विनोबाजी त्या पावसांत फैजपूरला होते. धीर देत होते. आणि धुळें जेलमध्यें त्यांच्या निकट परिचयाचा झालेला सुभान नांवाचा मुलगा आपल्या घरीं आजारी आहे असें त्यांना कळलें. सुभानला ३० सालीं फटके बसले होते. ३२ सालीं तो पुन्हां तुरुंगांत होता. नंतर नगरच्या आयुर्वेद महाविद्यालयांत तो शिकत होता. तो आपल्या घरीं आला होता. तापानें आजारी पडला. विनोबाजींना सुभानचा तेजस्वीपणा आवडे. धुळें जेलमध्यें गीताप्रवचन झाल्यावर तहान लागली तर ते सुभानला पाणी आणण्यास सांगायचे. सुभान आजारी आहे असें कळतांच ते निघाले. भादली स्टेशनवर उतरून पायीं निघाले. खानदेशांतील काळ्या जमिनीचीं तीं शेतें! ढोपर ढोपर चिखल! बाभळीचे काटे त्यांत पडलेले! पाऊस पडत आहे! परंतु विनोबाजी तशांतून सुभानच्या त्या लहान झोपडींत आले. सुभानच्या आईला धन्य वाटलें. गांवांतल्या लोकांना आश्चर्य वाटलें. दोन दिवस त्याच्याकडे राहिले व जातांना म्हणाले "आतां बरा होशील. तुझा ताप मी घेऊन जातो हो."

माझ्यासाठीं कढत पाणी ठेवीत—

फैजपूर कॉंग्रेसचा खानदेशभर प्रचार करींत मी हिंडत होतों.

माझा घसा साफ बसला होता. विनोबाजी म्हणाले, "रात्रीं कढत पाणी पिण्यासाठीं माझ्या खोलींत या. कढत पाणी, त्यांत गाईचें तूप व थोडें मीठ असें घ्या. मी सारें करून ठेवीन. तुम्ही या." मी दोन दिवस गेलों. तिसऱ्या दिवशीं उशीर झाला म्हणून गेलों नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं मला म्हणाले "गुरुजी, किती वाट पाहिली ? कां नाहीं आलेत ? संकोच वाटला वाटतें ?"

शेगडी घेऊन माझ्याजवळ आले—

मी जरा संकोची. दूर दूर असणारा. एकदां मी विनोबाजींबरोबर होतों. पहाटेची प्रार्थना झाली. खूप थंडी पडली होती. यजमानानें निखारे भरलेली शेगडी विनोबाजींजवळ ठेवली. विनोबाजी शेकत होते. मी दूर एका बाजूस बसलों होतों. मी जवळ येत नाहीं असें पाहून शेगडी उचलून तेच माझ्याजवळ आले व म्हणाले "पर्वत महंमदाकडे न आला तर महंमदानें पर्वताकडे गेलें पाहिजे" आणि हंसले. मी लाजलों.

घोंगडीवर ही खादीची चादर घालतों—

मी एकदां पवनारला त्यांच्याकडे गेलों होतों. पवनार वर्ध्या-जवळचेंच गांव. रात्रीं मी माझी घोंगडी पसरून पडलों. परंतु तिकडून विनोबाजी आले. "गुरुजी, उठा. घोंगडीवर ही खादीची चादर घालतों मग स्वस्थ झोंपा" असें म्हणून स्वतः ती चादर त्यांनीं घातली. चादर म्हणजे खादीचा स्वच्छ पंचा होता. असे ते प्रेमळ आहेत.

कोरें पत्र—

ते मला नेहमीं म्हणायचे, कीं पत्र पाठवीत जा. परंतु मी मनांत

म्हणायचा लिहूं तरी काय ? बरेच दिवसांत त्यांना मीं पत्र लिहिलें नाहीं. त्यांचें एक पत्र आलें " दुसऱ्याला आपल्यासाठीं ताटकळत ठेवणें म्हणजे हिंसाच आहे." तरी मी पत्र लिहिलें नाहीं. शेवटीं त्यांनीं मला एक कोरें कार्ड लिहिलें ! खालीं नुसते " विनोबाचे सप्रेम प्रणाम " असें होतें. बाकी सर्व कार्ड कोरें ! मी शरमलों व त्यांना एक मोठें पत्र लिहिलें.

जनता म्हणजेच जनार्दन—

मीं एकदां त्यांना लिहिलें " कोठें तरी देवासाठीं जाऊन बसावें असें मनांत येतें." त्यांनीं लिहिलें " कोठें जाणार ? तीर्थांचें पावित्र्य-हि राहिलें नाहीं. आणि देव सभोंवतीं नाहीं का ? आजुबाजूचे लोक म्हणजेच परमेश्वर अशी माझी भावना नसती, तर मी कधींच हिमालयांत निघून गेलों असतों."

तुमच्या आवडीचेंच काम करा—

मीच इच्छा दर्शविल्यावरून पूर्व-पश्चिम खानदेशच्या सीमेवर " नावरानावरी " या गांवीं विनोबाजींनीं आश्रम सुरू करून मला ठेवलें. परंतु एके दिवशीं अकस्मात् मी तेथून नाहींसा झालों. कोठें गेलों ? विनोबाजी संचित झाले. शेवटीं माझा पत्ता त्यांना कळला. त्यांनीं लिहिलें " गुरुजी, तुमच्या चिंतेनें व्याकुळ झालों होतों. तुमची ईश्वरावर श्रद्धा असल्यामुळें कोठेंतरी सुखरूप असाल अशी श्रद्धा होती. तेथलें काम नसेल आवडत तर दुसरें आवडीचें हातीं घ्या. तुम्हीच म्हणालेत म्हणून मीं तुम्हांला तेथें बसविलें. ज्याचा त्याचा कल पाहूनच मी सांगतों.

' तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् '

खरें ना ? "

विजेसारखें क्षणभर लख्ख करतां. स्थिर नंदादीप हवा—

मीं त्यांना फैजपूर काँग्रेसच्या वेळेस लिहिलें "पूर्व खानदेशांत या वर्षीं दहा हजार काँग्रेसचे सभासद करण्याचा मीं संकल्प केला आहे." त्या काळांत फारसे सभासद कोणी करीत नसे. महाराष्ट्रांत प्रथमच एका जिल्ह्यांत दहा हजार सभासद करण्याचा तो प्रसंग होता. पुढें मग काँग्रेसचीं मंत्रिमंडळें आल्यावर वीस वीस पंचवीस पंचवीस हजार सभासदहि कांहीं जिल्हे करूं लागले. विनोबाजींनीं मला लिहिलें "तुमचें सारें काम विजेसारखें. मनांत आणाल तेव्हां वाटेल तितकें काम करतां. नाहीं म्हणजे कांहीं नाहीं. सतत व स्थिर काम हवें. वीज क्षणभर, पुन्हां अंधार. स्थिर नंदादीप हवा."

तुम्ही कांहीं कबूल करीत जाऊं नका—

मला लोक सभांसाठीं वगैरे बोलवायचे. तोंडावर नाहीं म्हणणें मला जड जातें. मी होय म्हणतों. परंतु मागून येतां येत नाहीं असें कांहींतरी कळवितों. विनोबाजींनाहि मी वर्ध्याला येईन असें कबूल करायचा. परंतु जाणें व्हायचें नाहीं. एकदां विनोबाजी म्हणाले "गुरुजी, कोणाला कांहीं कबूल नका करीत जाऊं. 'बघेन जमलें तर' असें म्हणा. परंतु नक्की सांगत नका जाऊं. खोटेपणाचा दोष येणार नाहीं. कबूल केलेलें पाळवत नाहीं मग दुसरा काय इलाज?"

परंतु मी माझ्या व विनोबाजींच्याच गोष्टी सांगत बसलों. त्यांचें माझ्यावर प्रेम आहे. माझी त्यांच्यावर भक्ति आहे. परंतु कर्मानें मी त्यांच्यापासून दूर आहें. त्यांच्या प्रेमाला मी पात्र नाहीं. ती त्यांची उदारता आहे. असो.

तुम्हांला फक्त गुलामगिरी शक्य आहे !—

एकदां रागानें विनोबाजी धुळ्यांतील एका सभेत म्हणाले " आम्हांला सारें अशक्य वाटत असतें. खादी विकत घेणें अशक्य. काँग्रेसचें सभासद होणें अशक्य. चारसहा महिने तुरुंगांत जाणें अशक्य. अशा लोकांना जगांत एकच शक्य आहे. तें म्हणजे गुलाम राहणें ! "

स्वतःच्या दोषांची जाणीव—

विनोबाजींना अहंकार नाहीं. पश्चिम खानदेशांत सवाई मुकटी येथील ही गोष्ट आहे. तेथें खादीधारी-संमेलन होतें. पूर्व खानदेशांतलेहि पुष्कळ कार्यकर्ते आले होते. त्यांत जळगांवजवळील असोदें गांवचे श्री. चावदसभाऊ होते. चावदसभाऊ फार भावनाप्रधान. विनोबाजीं-जवळ त्यांचें कांहीं बोलणें चाललें होतें. विनोबाजी त्यांना जरा रागानें म्हणाले " चरख्यावर चांगली गति नाहीं. तकलीवर नीट गति नाहीं. ती तर आधीं मिळवा. उगीच दुसऱ्या उठाठेवी आधीं कशाला ? " अशा अर्थाचें विनोबाजी कांहींतरी बोलले. चावदसभाऊंना फार वाईट वाटलें. ते पायीं एकदम निघून गेले. आणि विनोबाजींना तें कळलें. त्यांना वाईट वाटलें. रात्र गेली. प्रातःप्रार्थना झाली. त्या प्रार्थनेंत

" माझे मज कळों येती अवगुण
काय करूं मन अनावर "

हा अभंग त्यांनींच म्हटला. आणि मागून थोडें प्रवचन त्यांनीं केलें. चावदसभाऊंच्या गोष्टीचा त्यांनीं उल्लेख केला. ते म्हणाले " मी जरा रागानें बोललों. तो भला माणूस एकदम निघून जाईल असें मला

वाटलें नाहीं. परंतु झालें खरें असें. क्रोध थोडाहि आला तरी वाईट. लगेच आपण आंधळे होतों. लगेच चुकतों. असो. माणसेंच आपण सारीं. चुका होणारच. सांभाळणारा तो प्रभु."

त्या वेळची विनोबाजींची ती सकंप व करुण वाणी मी कधीं विसरणार नाहीं.

नम्रतेची मूर्ति—

विनोबाजी किती नम्र आहेत तें मी कसें सांगू? परंतु एकदां पंडित मोतिलाल नेहरू वर्ध्याच्या आश्रमांत आले होते. ती भव्य, त्यागमयी मूर्ति पाहून विनोबाजींनीं साष्टांग नमस्कार केला.

महात्माजी आतां नेहमींच वर्ध्याजवळ आहेत. परंतु पूर्वीं साबर-मतीस असत. ते जेव्हां वर्ध्याच्या आश्रमांत येत तेव्हां विनोबाजी म्हणायचे "तुम्ही येथें आहांत तोंवर मी कोणी नाहीं. येथें असाल तोंवर तुम्ही चालक, तुम्ही पाहणारे."

मी वर्ध्यांत नाहीं राहिलों; तुमच्या आज्ञेंत राहिलों—

वर्ध्याचा आश्रम सुरू होऊन बारा वर्षें झालीं होतीं. आपण आतां फकिराप्रमाणें सर्वत्र हिंडत फिरावें असें विनोबाजींच्या मनांत येऊं लागलें. त्यांनीं महात्माजींस ती इच्छा कळविली. त्यांनीं एक पत्र लिहिलें. त्यांत त्यांनीं पुढील वाक्य लिहिलें होतें:

"गेलीं बारा वर्षें मी वर्ध्यांत नव्हतों रहात. तुमच्या आज्ञेंत रहात होतों."

परंतु विनोबाजी फकीर होऊन बाहेर पडले नाहींत. कारण ग्रामो-द्योग, गोरक्षण, वर्धाशिक्षण, नाना गोष्टी आल्या. आणि विनोबाजी त्यांत रमले. विनोबाजी म्हणाले, "महात्माजींच्या प्रतिभेला अंत नाहीं.

ते नवीन नवीन काढीतच असतात. ख्रिस्त एकदां म्हणाला, 'कोळी मासे पकडतो. मी माणसें पकडतों.' तसें महात्माजींचें आहे. ते माणसें पकडतात. या ना त्या उद्योगांत त्याला गुंतवतात. खादी घे. नाहीं तर गोरक्षण उचल. हरिजनसेवा कर. साक्षरता हातीं घे. राष्ट्रभाषाप्रचार कर. वर्धाशिक्षणपद्धतीची शाळा काढ. कागद करणें शीक. चर्मालयांत ये. मधुसंवर्धनविद्या शीक, मधमाशा पाळ. दारूबंदी उचल. स्वच्छता हातीं घे. एक ना दोन. शेंकडों गोष्टी तुम्हांला ते दाखवतील व सेवेंत ओढतील. असा हा महापुरुष आहे."

खेडेगांवांतून प्रचार कसा न्यावा ?—

३२ सालीं धुळे जेलमध्यें असतांनाच एके दिवशीं खानदेशांत काम कसें करावें याची चर्चा चालली होती. श्री. अण्णासाहेब दास्ताने म्हणाले, "कागदावर नीट सारी योजना आंखूं." विनोबाजी म्हणाले "कागदावर नको. ती योजना मग कागदावरच राहील. कागदी योजनांची मला भीति वाटते. आंखाआंखी नको. काम करायला लागा. त्यांतून आपोआप कामाला आकार येईल. तालुक्याला दहा तरी कार्यकर्ते हवेत. एकेकाकडे २५-२० गांवें असावीत. महिन्यांतून एकदां तरी त्या गांवाला प्रचारकाची भेट झाली पाहिजे. त्या त्या गांवचें गॅझेट प्रचारकानें तयार केलें पाहिजे. गांवची लोकसंख्या किती ? उद्योगधंदे काय ? बाहेरून कोणता माल येतो ? शेतसारा किती, कर्ज किती ? शाळा आहे का ? विहीर आहे का ? पक्षोपपक्ष गांवांत आहेत का ? गुंडांचा त्रास कितपत ? जातीजातींमध्यें सलोखा आहे का ? हरिजनांची स्थिति कशी आहे ? सारी माहिती हवी. प्रचारकानें पक्षातीत असावें. गांवांतील अमुक एका पक्षाचें होऊं नये. गांवकऱ्यांजवळ बोलावें. एकाला तरी आज सूत कांतायला शिकवीन, एकाला

तरी दोन अक्षरें शिकवीन, एकाला तरी गायीचेंच दूध पिणारा बनवीन, एखादा नवीन खादीधारी बनवीन, असा रोज संकल्प करावा. जीं गांवें आपल्याकडे घेतलीं असतील, त्या गांवांना वरचेवर भेट द्यावी. ज्यांची ओळख झाली, त्यांची वाढवावी. त्यांना नवीन विचार सांगावे. प्रेम वाढवावें. आपलें मित्रांचें वर्तुळ वाढवीत जावें. ३० सालीं एका वर्धा तहशीलमधून शंभरदीडशें स्त्रिया तुरुंगांत गेल्या. हा प्रचाराचा परिणाम. सेवामय व प्रेममय प्रचाराचा परिणाम. आश्रमाचा एक प्रचारक एकदां एका गांवीं गेला होता. तेथें कॉलरा होता. कॉलरा जावा म्हणून बोकडाची मिरवणूक काढून लोक त्याला पुरणार होते. बाहेर एक खोल खड्डा खणण्यांत आला होता. प्रचारकानें पुष्कळ सांगितलें कीं बोकड पुरून काय होणार ? हे जंतू असतात. पाणी उकळून प्या. परंतु कोण ऐकणार ? शेवटीं तो प्रचारक त्या खळग्यांत जाऊन बसला. मिरवणूक आली. तों त्या खड्ड्यांत तो प्रचारक राम-नामाची धून चालवीत बसला होता. तो म्हणाला, " मलाच पुरा. कॉलरा कधीं येणार नाहीं. " त्याची ती मरणान्तिक निष्ठा पाहून लोक विरघळले. रूढि बंद पडली. असा जिवंत, उत्कृष्ट प्रचार हवा. एकेका गांवांत स्वतःच्या विचारांचीं माणसें जोडित जा. प्रत्येक गांवांत आपला एक तरी बिभीषण हवा. म्हणजे रामाचें काम सोपें होईल. प्रत्येक कार्यकर्त्याला असें म्हणतां आलें पाहिजे कीं मी म्हणजे दहा माणसें; पंचवीस माणसें; शंभर माणसें. समजा जिल्ह्यांत शंभर कार्यकर्ते असले व प्रत्येकाच्या पाठोपाठ येणारीं शंभर माणसें असतील तर दहा हजारांची सत्याग्रही सेना तेथें उभी होते. खरें ना ? अशा रीतीनें कॉंग्रेसचा प्रचार, खादीचा व इतर गोष्टींचा प्रचार करीत जा. वातावरण भरून टाका. "

स्वदेशीचा वाढता अर्थ —

नंदुबारला एकदां विनोबाजींनीं सांगितलें " स्वदेशीचा अर्थ दिवसें-दिवस वाढत असतो. परदेशी कापड न घेतां स्वदेशी गिरणीचें कापड वापरा-असें आपण पूर्वीं सांगत होतों. आतां तुम्ही देशी गिरणीचें कापड वापरीत असाल. परंतु स्वदेशीचा अर्थ आणखी वाढला. खेड्यां-तील जनतेला घांस देणारी खादी वापरणें म्हणजे शंभर टक्के स्वदेशी असा आतां अर्थ झाला. पूर्वीं सारी परदेशी साखर येत असे. आतां देशांत भरपूर साखर होते. तुम्ही म्हणाल आतां तर स्वदेशी साखर खातों ना? परंतु गूळ खाणेंच अधिक स्वदेशी. कारण गूळ घ्याल तर त्याचे पैसे शेतकऱ्यास जातील. खेड्यांत जातील. साखर घ्याल तर एका कारखानदारास जातील. ज्या वस्तू घेतल्यानें खेड्यांतील जनतेस आधीं साहाय्य मिळेल त्या घेणें म्हणजे संपूर्ण स्वदेशी होय."

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः —

एकदां विनोबाजींना एका विद्यार्थ्यानें प्रश्न केला " इंग्रजाजवळ तर शस्त्रें आहेत. आपण त्यांना कसें जिंकणार?" विनोबाजी वरील श्लोकचरण म्हणून म्हणाले "इंग्रजांचें खरें सामर्थ्य उद्योगधंद्यांत आहे. आपण आपले उद्योगधंदे वाढवूं या. ग्रामोद्योग वाढवूं या. आपल्या येथेंच तयार होईल तें घेण्याचा निश्चय करूं या. म्हणजे इंग्रजास जिंकतां येईल."

खादी स्वस्तच—

खादी महाग म्हणणाऱ्यांना विनोबाजी एकदां म्हणाले " तुम्ही श्राद्ध, पक्ष, इतर दानधर्म यांत जो पैसा खर्च करतां तो करूं नका. खादींत सारें आलें. हे सारे पैसे खादीविक्रींत घालाल तर खादी मग

महाग वाटणार नाहीं. खादी विकत घेण्यानें गुप्तदान होतें. कोठल्या तरी कांतणाऱ्याला दोन दिडक्या मिळतात. तो तुम्हांला दुवा देतो. पुनः हें दान श्रमहीनास नसून श्रम करणाऱ्यास आहे."

धर्म उघड्यावर शिकवा—

जो धर्म परधर्मीयांसमोर शिकवतां येत नाहीं, त्या धर्मात कांहीं तरी उणीव आहे असें विनोबाजी एकदां म्हणाले. माझा धर्म सर्वांसमोर सांगायला मला संकोच नाहीं वाटतां कामा. खरा धर्म सर्व मानवांना रुचेल. आपले धर्म संकुचित असले म्हणजे मग चार भिंतीमध्यें ते शिकवावे लागतात. ज्या धर्मांत दुसऱ्या धर्माची निंदा नाहीं, जो धर्म उदार व उन्नत करतो, तो कोठेंहि सांगायला काय हरकत? कोणीहि ऐकायला काय हरकत?

काकांना तिकडेच राहूं दे व सेवा करूं दे—

एकदां विनोबाजींस एकानें विचारलें "काकासाहेब कालेलकर गुजराथेंत कां राहतात? गुजराथींत कां लिहितात? ते महाराष्ट्रांत कां येत नाहींत?" विनोबाजी म्हणाले "पूर्वी आपण महाराष्ट्रीयांनीं गुजराथवर स्वाऱ्या केल्या. गुजराथवर आपण साम्राज्यशाही आक्रमण केलें. गुजराथी भाषेंत महाराष्ट्रीयांबद्दल अनादराचे शब्द आहेत. आपण पूर्वी केलेलें पाप धुऊन टाकण्यासाठीं गुजराथची सेवा केली पाहिजे. काकांना तिकडेच राहूं दे व सेवा करूं दे."

साहित्यसंमेलनांत जात जा—

एकदां मी नालवडीस गेलों होतों. ३३।३४ सालांतील गोष्ट असेल. विनोबाजी व मी फिरायला गेलों होतों. ते बोलत होते, मी

ऐकत होतों. ते म्हणाले “ तुम्ही साहित्य संमेलनास कां नाहीं जात ? आपलीं माणसें तेथें गेलीं पाहिजेत. श्रीधर, महीपति वगैरेंच्या पोथ्यांच्या नवीन संक्षिप्त आवृत्ती काढल्या पाहिजेत. त्यांचेच ग्रंथ अद्याप राष्ट्रीय ग्रंथ आहेत. ”

“ मीहि कलापूजक आहें ”—

एकदां एक रसिक विनोबाजींकडे आला व एक सुंदर चित्र त्यांना दाखवूं लागला. विनोबाजींनीं जरा पाहिलें. तो गृहस्थ म्हणाला “तुम्हांला कलेची गोडी नाहीं. हा पहा येथला हिरवा रंग, हा गुलाबी.” विनोबाजी म्हणाले “ माझ्याबरोबर चला. माझी कलोपासना दाखवितों. ” दोघे निघाले. विनोबाजींचीं पावलें हरिजनवस्तीकडे वळलीं. तो कलापूजक कुरकुरूं लागला. “इकडे कोठें घाणींत जातां” म्हणाला. विनोबाजी म्हणाले “ माझें कलामंदिर इकडेच आहे. ” हरिजनवस्ती आली. तेथें हरिजनांचीं निःसत्त्व, अशक्त मुलें होतीं. विनोबाजी म्हणाले तूं तें चित्र ५० रुपयांस विकत घेतलेंस. ते ५० रुपये या मुलांना दूध देण्यांत खर्च केले असतेस तर या मुलांच्या फिकट चेहऱ्यांवर थोडा गुलाबी रंग आला असता. हीं देवाचीं चित्रें फुकट जात आहेत. आणि निर्जीव चित्रें तुम्ही उराशीं धरीत आहांत. आहे ना मी रसिक ? ही माझी कलोपासना. या गरिबांचीं तोंडें फुलविणें ही माझी कला.”

हिंदीचा प्रचार—

राष्ट्रभाषेचा प्रचार ही अत्यन्त आवश्यक गोष्ट आहे. सर्वांना समजेल अशी हिंदी आपणांस बोलतां आली पाहिजे. एकदां एक मलबारकडचा पुरुष विनोबाजींकडे आला होता. आपण कोणतें कार्य

करावें यासंबंधीं सल्ला घेण्यासाठीं तो आला होता. विनोबाजी त्याच्या-जवळ हिंदी बोलूं लागले. त्याला तें समजेना. तेव्हां विनोबाजी म्हणाले, " अद्याप हिंदीहि समजत नाहीं. मग आधीं हिंदी शिक-ण्याचेंच कार्य सुरू करा." त्या माणसावर विनोबाजींच्या त्या शब्दांचा विलक्षण परिणाम झाला. तो हिंदी शिकूं लागला. आणि पुढें हिंदी–प्रचारास त्यानें वाहून घेतलें. त्यानें एक आश्रम सुरू केला आहे. त्याला " विनायकाश्रम " असें विनोबाजींचें नांव त्यानें दिलें आहे.

डॉक्टरास सल्ला—

एकदां एक डॉक्टर विनोबाजींकडे आला. तो म्हणाला " मी दवाखाना चालवणार आहें. गरिबांस दोन आणे, श्रीमंतांस सहा आणे असा दर ठेवणार आहें." विनोबाजी म्हणाले, " तूं असा भेद नको करूं. जो दर ठेवशील तो सर्वांना सारखा ठेव. श्रीमंतांस स्वाभिमान असेल तर ते आपण होऊन तुला अधिक देतील. गरिबांसाठीं दर ठेवशील तोच श्रीमंतांस. सूर्य आपले किरण सर्वत्र सारखे पाडतो. चंद्राचे किरण राजवाड्यावर वा झोंपडीवर समतेनें पडत असतात. " त्या डॉक्टरानें विनोबाजींच्या सल्या-प्रमाणें केलं.

बोर्डिंग बंद करा असें लिहूं का ?—

एका बोर्डिंगांत विनोबाजींस घेऊन गेले. तें ओस्वाल मारवाडी बोर्डिंग असावें असें वाटतें. विनोबाजी म्हणाले " जातीय बोर्डिंगें कधीं बंद करणार ? सर्वांना जवळ घेणारीं बोर्डिंगें कां नाहीं काढीत ? बरें मारवाडी बोर्डिंग तरी म्हणायचें ? तेंहि नाहीं. ओस्वाल बोर्डिंग असें पुन्हां त्यांत आणखी. काय देऊं मी अभिप्राय ? हें बोर्डिंग बंद

करा असें लिहूं का ? " विनोबाजींना जातीयतेचा वारा बिलकुल सहन होत नाहीं.

वजन वाढवलें—

विनोबाजींची प्रकृति अशक्त. एकदां श्री जमनालालजी वगैरे महात्माजींस म्हणाले " तुम्हीच आतां विनोबाजींकडे लक्ष द्या. " शेवटीं महात्माजी विनोबाजींस म्हणाले " हें बघ, तुला आतां मला ताब्यांत घेतलें पाहिजे. एरव्हीं तुझी प्रकृति सुधारणार नाहीं. "

" तीन महिन्यांची मुदत द्या " विनोबाजी म्हणाले.

आणि ते प्रकृतीकडे वळले. पायीं खूप रपेट करूं लागले. उन्हांत खणूं लागले. टमाटो वगैरे भरपूर घेत. आणि दोन तीन महिन्यांत त्यांनीं आपलें वजन जवळजवळ २० पौंड वाढविलें. १२५ पौंड वजन झालें. मी त्यांना भेटायला गेलों होतों. तेव्हां म्हणाले " आतां मल्ल झालों आहें कीं नाहीं ? "

जवळ लोक उपाशी, तुम्ही काय करीत आहांत ?—

एकदां जमनालालजी प्रार्थनेच्या वेळेस विनोबाजींकडे आले. कांहीं तरी आज प्रार्थनेनंतर सांगा असें ते म्हणाले. त्यावेळेस विनोबाजी पवनारला रहात होते. त्या गांवांत आदल्या दिवशींच विनोबाजींनीं कांहीं उपाशी माणसें पाहिलीं होती. आणि विनोबाजी त्याच करुण प्रसंगावर बोलले. अति कठोरपणें बोलले. " इकडे लोक तुमच्या शेजारच्या गांवीं उपाशी मरत आहेत. तुम्ही काय करीत आहांत ? काय तुम्हांला सांगूं ? " खूप बोलले.

आणि त्या गांवांत विनोबाजींनीं उद्योगमंदिर काढलें. गांवांतील बेकारांनीं तेथें यावें, कांतावें. त्यांना मजुरी मिळेल. अशी व्यवस्था झाली. मुलें येऊं लागलीं. विनोबाजी त्यांच्यांत मिसळत. प्रथम उजव्या

मग दोन्ही हातांनीं कांतायला शिकवीत. त्यांच्याजवळ प्रेमानें बोलत. घरची चौकशी करीत. तें दृश्य मोठें गोड वाटे.

अजातशत्रु—

विनोबाजींकडे श्रीमंत येतात तसेंच गरीबहि येतात. आजुबाजूच्या गांवांतील किसानमंडळींहि येते. कधीं हे गरीब शेतकरी विनोबाजींकडे येऊन संतापानें बोलत. एकदां एक कळकळीचे शेतकऱ्यांतीलच कार्यकर्ते त्यांच्याकडे आले होते. ते रागानें बोलत होते. "हे सारे जमीनदार नष्ट केले पाहिजेत. हे साप आहेत." विनोबाजी म्हणाले "साप आपण निर्विष करूं म्हणजे झालें ना? ते मारायचे कशाला? जुलुम करण्याची त्यांची सत्ता काढून घेऊं म्हणजे झालें. जुलुम करण्याचीं त्यांचीं साधनें दूर करूं."

गांवांतील लग्न सर्वांचें असावें—

एकदां खेड्यांत बोलतांना ते म्हणाले "गांवांतील श्रीमंत असतो तो आपल्याकडचें लग्न थाटांत करतो. गरिबालाहि तसें करावेंसें वाटतें. तो मग कर्ज काढतो. गांवांत कोणाचें लग्न असेल तर तें सर्व गांवानें करावें. म्हणजे सर्वांचीं लग्नें चांगलीं साजरीं होतील. जणुं त्यावेळेपुरतें तरी सर्व गांवाचें एक कुटुंब. सर्व गांवाला तो आनंदाचा दिवस."

सुंदर नांवें ठेवतात—

खान्देशांतील खेड्यांतून "गडबड, चावदस" अशीं पुष्कळ नांवें असतात. विनोबाजींच्याकडे हीं मुलें गेलीं म्हणजे त्यांचीं नांवें बदलत. अंमळनेरच्या एका मुलाचें नांव गडबड होतें. गडबडचा तेथें

" गोपाळ " झाला. चावदासला असेंच दुसरें नांव ठेवण्यांत आलें. चावदस म्हणजे चतुर्दशीला झालेला. आपल्या प्राचीन गृह्यसूत्रांत मुलांना नांवें कशीं ठेवावीं हें सांगतांना " गोड नांवें ठेवावींत. कठोर वर्णांचीं नसावींत—" इत्यादि सांगितलें आहे. गोड नांवांत एक प्रकारची गोडी असते. एका कार्यकर्त्याचें नांव अच्युतराव देशपांडे असें आहे. निजामाच्या राज्यांतील हे एक त्यागी कार्यकर्ते आहेत. विनोबाजी त्यांना " अच्युतस्वामी " म्हणायचे. परंतु लोकांनीं त्यांना अच्युतराव केलें. विनोबाजी म्हणाले " मी त्याला चांगला अच्युत-स्वामी करूं पहात होतों. परंतु लोकांना रुचेना. स्वतःच्या मनाचा स्वामी होऊन सेवा करणारा बरा नाहीं का ? "

आश्रमांत हिंसा नाहीं—

आश्रमांत सर्वत्र निर्भयता आहे. साप, विंचू यांना कोणी मारीत नाहींत. खुशाल त्यांना पकडतात व दूर नेऊन सोडून देतात. मी एकदां गेलों होतों. तों तेथें एक दहाचा आंकडा असलेला कृष्णसर्प एका पिंजऱ्यांत होता. त्याला पकडून त्यांत ठेवण्यांत आलें. परंतु लौकरच त्याला सोडून देणार होते. वर्ध्याला पूर्वी महिलाश्रम व कन्याश्रम होता. त्यांतील मुलीहि खुशाल नांगी धरून विंचू पकडीत व शेतांत नेऊन सोडीत. अशी निर्भयता तेथें असे.

पहिले सत्याग्रही—

अशा या थोर विनोबाजींना १९४० सालीं महात्माजींनीं पहिला सत्याग्रही म्हणून जाहीर केलें. महात्माजींच्या सर्वांगीण साधनेंत विनोबाजींच्या इतका कोण रमला ? स्वर्गीय महादेवभाईंनीं लिहिलें " उत्तरोत्तर ज्याच्या जीवनांत विकास होत आहे अशी महात्माजीं-

शिवाय दुसरी व्यक्ति मीं पाहिली ती विनोबाजींची. आणि विनोबाजी खरेंच परिणतप्रज्ञ होत चालले आहेत. तीस सालापूर्वी ते फारसें बोलत नसत. फार कोठें जात नसत. परंतु ३२ सालीं धुळें जेलमध्यें आले. त्यांनीं गीतेवर प्रवचनें दिलीं. अनेकांजवळ बोलले. चर्चा होत. प्रश्नोत्तरें होत. लोकांना विचारांची भूक आहे ही गोष्ट त्यांनीं ओळखिली. थोडें फार आलें गेलें पाहिजे, बोललें पाहिजे, असें त्यांना वाटलें. १९३३ सालीं वर्ध्यास श्रीलक्ष्मीनारायणमंदिरांत नवीन ग्रंथालय व वाचनालय यांचें उद्घाटन करतांना त्यांनीं प्रवचनांत सांगितलें " धुळें जेलनें माझ्यांत पुष्कळ फरक केला. विचार प्रसाराचीहि आवश्यकता असते. विचार मुद्दाम कोणावर सक्तीनें लादूं नये. किंवा अजिबात आपल्या विचारांचा प्रचार करायचाच नाहीं, सत्य आपोआप पसरेल, असेंहि नये म्हणूं. आग्रह न धरतां आपण आपले विचार फैलावीत राहिलें पाहिजे. " विनोबाजी वाढते आहेत. त्यांचा पूर्वीचा तितका कठोर स्वभाव आतां राहिला नाहीं. ते अधिक प्रेमळ झाले आहेत. आंबा मधुरतर होत आहे.

विनोबाजींची गाढी विद्वत्ता, प्रखर बुद्धिमत्ता, अपूर्व स्मरणशक्ति, त्यांची ध्येयनिष्ठा, त्यांचें धगधगीत वैराग्य, त्यांची सेवा-वृत्ति, त्यांची ईश्वरपरायणता, त्यांची साधुता, त्यांची तपश्चर्या, त्यांची अलोट इच्छाशक्ति, त्यांचा नियमितपणा व व्यवस्थितपणा, त्यांची अनासक्ति, त्यांची नम्रता, त्यांची निर्भयता, त्यांची भेदातीत वृत्ति, कशाचें मी वर्णन करूं ? किती त्यांचें गुण सांगूं ?

म्हणून ते पहिले सत्याग्रही झाले. आणि महात्माजींनीं त्यांची निवड केल्यावर त्यांनीं वडोद्यास वडिलांना पत्र लिहिलें :

" तुमच्या कृपेचा व आशीर्वादाचा हा परिणाम. " असें त्यांनीं त्यांत लिहिलें.

विनोबाजींचे वडील—

विनोबाजींचे वडील बडोद्यास आहेत. ते पेन्शनर आहेत. ते एकटेच असतात. दूध घेतात. ७० वर्षांचें त्यांचें वय. परंतु आंतां आतांपर्यंत सारे केस काळे होते. एकहि पांढरा नव्हता झाला. ते उंच आहेत. तेजस्वी दिसतात. करारी व निग्रही आहेत. मुलांच्या बाबतींतील त्यांच्या सर्व आकांक्षा तशाच राहिल्या. विनोबाजींनीं संशोधक व्हावें अशी त्यांची इच्छा होती. धाकट्या शिवाजीनें शिल्पकार व्हावें असें त्यांना वाटे. परंतु तिन्ही मुलगे आश्रमीय जीवनाचे झाले. नरहरपंत तरीहि शांतपणें आपलें जीवन नेत आहेत. त्यांना कदाचित् आज कृतार्थताहि वाटत असेल. मागें रंगसंशोधनांत ते गुंतले होते. साडीसाठीं गुळीचा व काळा रंग त्यांनींच करून दिले. महात्माजी त्यांना कायमचे वर्ध्यास येऊन रहा, चरखासंघांत रहा, असें सांगत होते. परंतु त्यांनीं स्वतंत्रपणें बडोद्यास राहणेंच पसंत केलें. अलीकडे ते संगीताच्या संशोधनांत रमले आहेत. तबल्याचे सारे बोल गोळा करीत आहेत. एक पुस्तक प्रसिद्धहि केलें. आणखीहि भाग होतील. वडिलांचें असें स्वाभिमानी, निःस्पृह व कर्ममय जीवन चाललें आहे.

विनोबाजींचे भाऊ—

बाळकोबा व शिवाजी असे दोनच भाऊ आतां विनोबाजींस आहेत. धाकटा दत्ता इन्फ्लुएंझांत वारला म्हणून मागें सांगितलेंच. बाळकोबा हे क्षयानें कित्येक वर्षें आजारी होते. आतां जरा बरे आहेत. परंतु क्षयांत कधीं अंडीं वा कॉडलिव्हर हे पदार्थ त्यांनीं घेतले नाहींत. आपलीं व्रतें सोडलीं नाहींत. शांतपणें कित्येक वर्षें ते पडून आहेत. ते सतार उत्कृष्ट वाजवतात. आणि शिवाजी सारखे घुमत असतात.

शिवाजींना चित्रकला येते. खोल मनन करणारे, व्याकरणांत पारंगत, वैराग्यशील व व्रती असे ते आहेत. हे तिघे भाऊ म्हणजे कधीं कधीं ज्ञान, भक्ति, कर्म यांचे अवतार असे वाटतात. परंतु ज्ञान, भक्ति व कर्म तिन्ही एकत्र करण्याची तिघांची प्रवृत्ति आहे. अशीं हीं तीन थोर भावंडें आहेत. तिघांना प्रणाम.

ज्ञान, भक्ति व कर्म--

विनोबाजींनीं जीं मननवचनें लिहून ठेविलीं आहेत. त्यांत ते एके ठिकाणीं लिहितात "ज्ञानानें सर्व साधीन असा अहंकार होता. ज्ञानानें निर्मळ होईन असें वाटे. परंतु यश नाहीं. मग कर्मांत सारखें रमायचें व दमायचें आणि अशा रीतीनें मन मारायचें असें ठरविलें. परंतु कर्मानेंहि चित्तावरचे सूक्ष्म मळ जातील असें दिसेना. शेवटीं भक्तीचा आसरा केला व आशा आली." हें वचन मी स्मरणानें सांगत आहें. विनोबाजींचें हेंच तत्त्वज्ञान आहे. हेंच गीतेचें तत्त्वज्ञान. कर्म, ज्ञान व भक्ति हीं एकमेकांत मिसळा.

तुरुंगांतून बाहेर येतांच लगेच पुन्हां तुरुंगांत--

पहिले सत्याग्रही म्हणून शिक्षा झाली. सुटून येतांच पुन्हां ते निघाले. परंतु पुढें वैयक्तिक सत्याग्रह थांबला. देशांत निराळें वातावरण झालें. क्रिप्स येणार, स्वराज्य मिळणार असें वाटूं लागलें. परंतु शेवटीं मनोरथ मातींत गेले. आणि महात्माजी शेवटच्या संग्रामास उभे राहिले. आपल्या सर्व संस्था होमावयास उभे राहिले. सर्वांची तयारी होऊं लागली. मुंबईस आठ ऑगस्टचा ठराव झाला. अमर अशी १९४२ ऑगस्टची ९ तारीख उजाडली. महात्माजी

व काँग्रेसच्या कार्यकारिणी समितीचे सभासद यांना अटक झाली. आणि विनोबाजींसहि अटक झाली.

'तुम्ही स्वतंत्र आहांत असे रामनामाप्रमाणें सांगत जा'—

आश्रमीयांनी विनोबाजींस विचारिलें, " कार्यक्रम काय ? आम्ही काय करूं ? " विनोबाजी म्हणाले " तुम्ही स्वतंत्र आहांत असें जनतेंत सांगत सर्वत्र जा. रामनामाप्रमाणें हा मंत्र सर्वत्र फैलावा.जा !"

विनोबाजी आज तुरुंगांत आहेत. हजारों लोक तुरुंगांत आहेत. विनोबाजी जेथें जातील तेथें पावित्र्य फुलवतील. सेवेचा संदेश देतील. ऐक्य व संयम शिकवतील. गरिबांची सेवा करा सांगतील. त्यांचें सारें जीवन हेंच नाहीं कां सांगत ?

माझ्या डोळ्यांसमोर त्यांची मूर्ति—

माझ्या जीवनावर विनोबाजींचा खूप परिणाम झाला आहे. मी त्यांच्याजवळ फार बोललों नसेन. परंतु ते माझ्या हृदयांत आहेत. मीं एकदां त्यांना म्हटलें " मला तुम्हांला प्रश्न नाहीं विचारतां येत. इतर लोक तुम्हांला प्रश्न विचारतात. " ते मला म्हणाले, " मीं सांगावें व तुम्हीं ऐकावें असेंच आपलें नातें आहे. " मी त्यांच्या-पासून दूर राहून त्यांची ऊब घेतों. धुळें तुरुंगांत असतांना त्यांनीं मला एक अति सुंदर पत्र लिहिलें होतें. तें रहावत नाहीं म्हणून तुम्हांला सांगतों :

पवनार, ता. १२-१२-४१

" श्री गुरुजी

तुम्ही बहुधा अजून मंदिरांत असाल. आम्हांला सध्यां मंदिरांतून धक्के मारून बाहेर काढण्यांत आलें आहे. पाहूं त्याचें काय करायचें

तें. तुमचें स्मरण किती वेळां आणि किती तीव्रतेनें होतें तें शब्दांत कसें लिहावें ? आणि त्याची गरज तरी काय ? माझ्या शब्दांत एवढी शक्ति तरी कोठें आहे ? तुमचीं आमचीं हृदयें एकरूप आहेत. अनेक जन्मांचे आपण सोबती आहोंत. कसलेहि भेद—कल्पनेचे, काळाचे आणि स्थळाचे—आपणांस अलग करूं शकत नाहींत. मग भेटीची तळमळ कशाला ? पण कधीं कधीं होते खरी. आणि हीच माझी मानवता. दुर्बळ पण सरळ, प्रेमळ आणि प्रांजळ.

पण त्यांतला दुबळेपणा मी टाकूं इच्छितों. पोपूं इच्छित नाहीं. म्हणून अंतरवृत्तीनें जरूर तेव्हां तुमच्याजवळ येऊन जातों. आणि बाह्य भेटीची आकांक्षा आवरतों.

एकवेळ येईल, जेव्हां तुमच्या माझ्या बाह्य प्रवृत्तीहि एकरूप होतील अशी मी आशा सेवून आहें. सृष्टि मिथ्या म्हणणाऱ्या शंकरादि विचारकांचा हल्लीं कित्येकांना राग येतो. पण मला तर ती वस्तु उघड्या डोळ्याला दिसते. हें बाहेरचें सर्व जग—देहासकट—पार विरून विरघळून गेलें आहे. आकाशहि नाहीं, अनाकाशहि नाहीं. आणि केवळ मी, एकच एक आंतबाहेर येऊन जाऊन आहें असें अनुभवतें.

ह्या चार ओळी तरी कशाला ? हरीला माहीत !

विनोबाचे सप्रेम प्रणाम. ”

विनोबाजींची आध्यात्मिक वृत्ति, त्यांची प्रेमळता व सरळता, सारें ह्या पत्रांत प्रतिबिंबित झालें आहे. हें पत्र वाचून मी सद्गदित झालों होतों. त्यांनीं दुसऱ्या एका पत्रांत लिहिलें होतें, “ चैतन्यमय आत्म्याला चैतन्यमय भेटच शोभते. ”

सूत्रयज्ञाचे वेळेस सर्वांचें स्मरण करतों—

पहांटे चार वाजतांची व सायंकाळची आठ वाजतांची त्यांची प्रार्थना कधीं टळली नाहीं.

अहिंसा, सत्य, अस्तय, ब्रह्मचर्य, असंग्रह
शरीरश्रम, अ-स्वाद सर्वत्र भयवर्जन ॥
सर्वधर्मीं समानत्व, स्वदेशी, स्पर्शभावना
हीं एकादश सेवावीं नम्रत्वें व्रतनिश्चयें ॥

हे श्लोक प्रार्थनेनंतर आम्हीं सर्वत्र म्हणतों ते विनोबाजींचेच. आश्रमीयांचीं अकरा व्रतें त्यांत आहेत. यांची अहोरात्र स्मृति ठेवायची. प्रार्थनेच्या नंतर विनोबाजी कधीं कांहीं सांगतात. कधीं सायंप्रार्थनेनंतर मौन ठेवतात. रोज दुपारीं बारा वाजतां अर्धातास नियमानें कांततात. याला ते सूत्रयज्ञ म्हणतात. एरव्हींहि कांततात. परंतु बारा वाजतांचें हें यज्ञीय कांतणें. त्यावेळेस ते मौन पाळतात. ते एकदां म्हणाले सूत्रयज्ञाचे वेळेस सर्वांची मनोदय भेट घेत असतों. तें सूत सर्वांशीं जणुं जोडीत असतें. मित्रांशीं, सहकाऱ्यांशीं, दरिद्रनारायणाशीं तें सूत जोडीत असतें. ”

आकाशदर्शन—

विनोबाजींना आकाश-दर्शन फार प्रिय आहे. आकाशाकडे पहात झोंपतात. आकाशाकडे पहात उठतात. आकाशाची ' व्यापकता, अलिप्तता का ते शिकत असतात ? किती भाव त्यांच्या मनांत असतील !

कसे दिसतात, कसे बोलतात—

विनोबाजी उंच आहेत. निर्मळ वर्णाचे आहेत. नाक सरळ तर-तरित आहे. भाल-प्रदेश उंच आहे. हात जरा लांब आहेत. पंचा नेसतात. अंगावर एखादा फडका असतो. नाहींतर पंचाशिवाय कांहीं नाहीं. बोलतांना पुष्कळ वेळां उजवा हात डाव्या खांद्यावर छातीला लागून असा धरतात. भाषण करतांना आरंभ अगदीं हळू करतात. परंतु पुढें खूप आवाज उंच चढतो. व्याख्यानांतून अभंग वगैरे येतात. विनोबाजींचा कंठ गोड आहे. त्यांचे अभंग ऐकत रहावे असें वाटतें. ते तन्मय करतात. कधीं कधीं ते अपार स्फूर्तीनें बोलतात. एकदां धुळयास लोकमान्य उद्यानांत ते बोलले. घरीं आल्यावर म्हणाले, "मी आज असें इतकें बोलेन याची कल्पना नव्हती. जणुं मी नव्हतों बोलत. कोणी बोलवीत होतें." एकदां अंमळनेरास लोक-मान्यांच्या पुण्यतिथीचे दिवशीं बोलतां बोलतां लोकमान्यांचें जोरानें स्मरण येऊन त्यांचे डोळे भरून आले. कांहीं वेळ त्यांना बोलवेना. लोकमान्यांविषयीं किती त्यांची भक्ति ! आणि धुळें येथें राजवाडे–संशोधन–मंदिराच्या उद्‌घाटनाचे वेळेस म्हणाले "पाश्चिमात्य लोक हिंदुस्थानच्या इतिहासाविषयीं आदरानें लिहीत नाहींत असें आपण म्हणतों. परंतु ज्या इतिहासाला आजच्या लोकांसारखीं शेंदाड फळें लागतात, तो इतिहासवृक्ष सतेज आहे असें त्यांनीं कां म्हणावें ? तुमचा इतिहास तुमच्या आजच्या कृतीनें उज्ज्वल होईल. तुम्ही जर उज्ज्वल कृति कराल जर तुमची परंपरा व तुमचा इतिहास थोर आहे असें जग म्हणेल. नुसतीं कागदपत्रें अग्निसंरक्षक भवनांतून ठेवून इतिहास उज्ज्वल होत नाहीं. तुम्ही कर्तव्याप्रमाणें वागाल तर हीं सारीं कागदपत्रें भस्म झाल्यासारखींच आहेत." तें भाषण माझ्या

कानांत घुमत आहे. त्या टिळक उद्यानांतील सभेंत ते असेंच प्रखर बोलले होते. " तो प्राचीन ऋषि सांगत आहे कीं तुम्ही आपल्याच घरांत कोठारें भराल तर मराल. जो दुसऱ्यास न देतां घरांत धन-धान्य सांठवतो, तो धनधान्य सांठवीत नसून आपलें मरण सांठवीत आहे.

"मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः । सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य
न अर्यमणं पुष्यति नो सखायं । केवलाऽघो भवति केवलाऽदी"

" अनुदार मनुष्याला धनधान्य मिळून काय फायदा ? खरोखर मी सांगतों, तें त्याचें मरण आहे. जो मित्रांना पोषित नाहीं, योग्य लोकांस देत नाहीं, केवळ स्वतःचेंच फक्त पाहतो तो केवळ पापरूप होय. असें हा ऋषि गर्जून सांगत आहे. सावध व्हा. आपला कितीसा त्याग, काय करीत आहोंत देशासाठीं ? मागील महायुद्धांत जर्मनीनें ५० लाख लोक मरायला उभे केले. त्या प्रमाणांत हिंदु-स्थानांत ४॥ कोटी लोक मरायला तयार झाले पाहिजेत. आपण त्यागांत कमी, सेवेंत कमी. आपणांस वानप्रस्थाश्रम सांगितला आहे. वानप्रस्थाश्रम आपण पाळूं तर हजारों सेवक व प्रचारक राष्ट्रास मिळतील. परंतु आपण धर्महीन, कर्महीन, केवळ करंटे झालों आहोंत. महात्माजींसारखे महापुरुष जागे करीत आहेत.

मनुष्यत्वं मुमुक्षत्वं महापुरुषसंश्रयः

या तीन गोष्टी दुर्लभ असतात. तुम्ही माणसें आहांत. मुक्त होण्याची तुम्हांस इच्छा आहे. महात्माजींसारखा महापुरुष नेता मिळाला आहे. परंतु तुम्ही उठाल तेव्हां. त्याग करायला निघाल तेव्हां. सर्व राष्ट्रें आज तराजूंत घातलेलीं आहेत. जें राष्ट्र त्यागांत सेवेंत कमी ठरेल तें दूर फेकलें जाईल."

असें कितीतरी त्या दिवशीं ते बोलले. मी काय काय सांगूं ?

विनोबाजींची वाणी माझ्या कानांत घुमत असते. त्यांची मूर्ति माझ्या डोळ्यांसमोर असते. त्यांचें गोड हंसणें आठवतें. पाठीवर हात मारणें आठवतें. त्यांच्या मी किती गोष्टी सांगूं ? परंतु मी तर दूरचा. त्यांच्या सान्निध्यांत तपें ज्यांनीं दवडलीं ते त्यांच्या शेंकडों आठवणी सांगतील. त्यांचे बंधु शिवाजी यांनीं त्यांचें चरित्र लिहून ठेविलें आहे असें कळतें. तें प्रसिद्ध होईल तेव्हां वाचा. तोंपर्यंत या वेड्यावांकड्या आठवणी, या गोष्टी, यांतील संक्षिप्त विचार गोड करून घ्या.

विनोबाजी महाराष्ट्राचें पावित्र्य व सामर्थ्य आहेत. ते महाराष्ट्राचें व भारताचें भूषण आहेत. आपण त्यांच्या चरित्रापासून स्फूर्ति घेऊं या. सेवादलांतील सैनिकांनो, विनोबाजींचा हा दिव्य भव्य आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवा. श्रद्धेनें, निश्चयानें, प्रेमानें, त्यागानें अखंड भारताची सेवा करा. हिंदु–मुसलमान, ब्राह्मण–ब्राह्मणेतर, स्पृश्यास्पृश्य इत्यादि भेद विसरून एका भारतमातेचीं लेंकरें बनून नव हिंदुस्थान उभा करण्यासाठीं कायावाचामनें करून प्रयत्न करा. गरिबांचे संसार सुंदर व्हावेत, त्यांना अन्नवस्त्र मिळावें, ज्ञान मिळावें, विश्रांति मिळावी, कलेचा आनंद मिळावा, त्यांच्या जीवनाचा संपूर्ण विकास व्हावा म्हणून झटत रहा.

वन्दे मातरम्

श्री. साने गुरुजी यांचें समग्र वाङ्मय

कादंबऱ्या

श्यामची आई	१–४–०
श्याम (खंड १ला)	१–४–०
श्याम (खंड २रा)	१–८–०
श्याम (खंड ३ रा) जप्त.	
धडपडणारीं मुलें	१-१२-०
क्रान्ति	३–०–०
आस्तिक	२–८–०
पुनर्जन्म	२–८–०
सती	२–०–०
गोड शेवट	३–८–०
तीन मुलें	२–८–०

कथासंग्रह

विश्राम	१–०–०
त्रिवेणी	१–४–०
गोड गोष्टी (भाग १ ते १०)	६–२–०
सोन्यामारुती	१–०–०
सोनसांखळी	०–६–०
जीवन-प्रकाशनं	०–३–०

नाटकें

अस्पृश्योद्धार (अप्राप्य)	०–५–०
निळापक्षी (अप्राप्य)	१–४–०
तें आपलें घर	०–८–०

काव्य

पत्री (अप्राप्य)	१–८–०
स्त्री-जीवन (भाग १ ला)	१–८–०
स्त्री-जीवन (भाग २ रा)	१–४–०

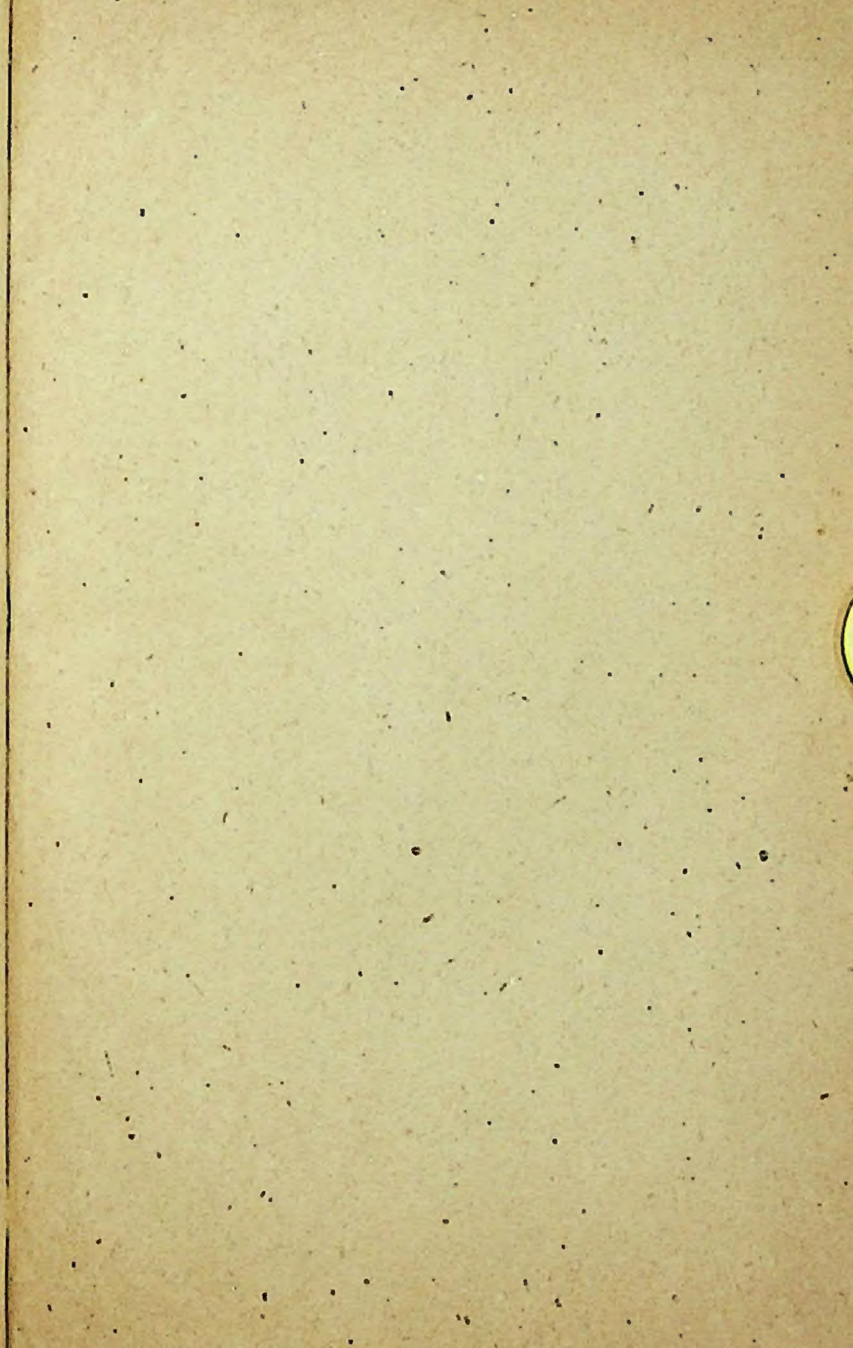
प्रबंध

भारतीय संस्कृति	२–४–०
राष्ट्रधर्म	२–०–०
समाजधर्म	१–८–०
खेड्यांत जाऊन काय कराल ?	०–४–०
स्वदेशी समाज	०-१२-०
कला व इतर निबंध	०–८–०
संस्कृतीचें भवितव्य	१–०–०
कला म्हणजे काय ?	३–०–०
गीता-हृदय	०–८–०
गौतमबुद्ध	१–०–०

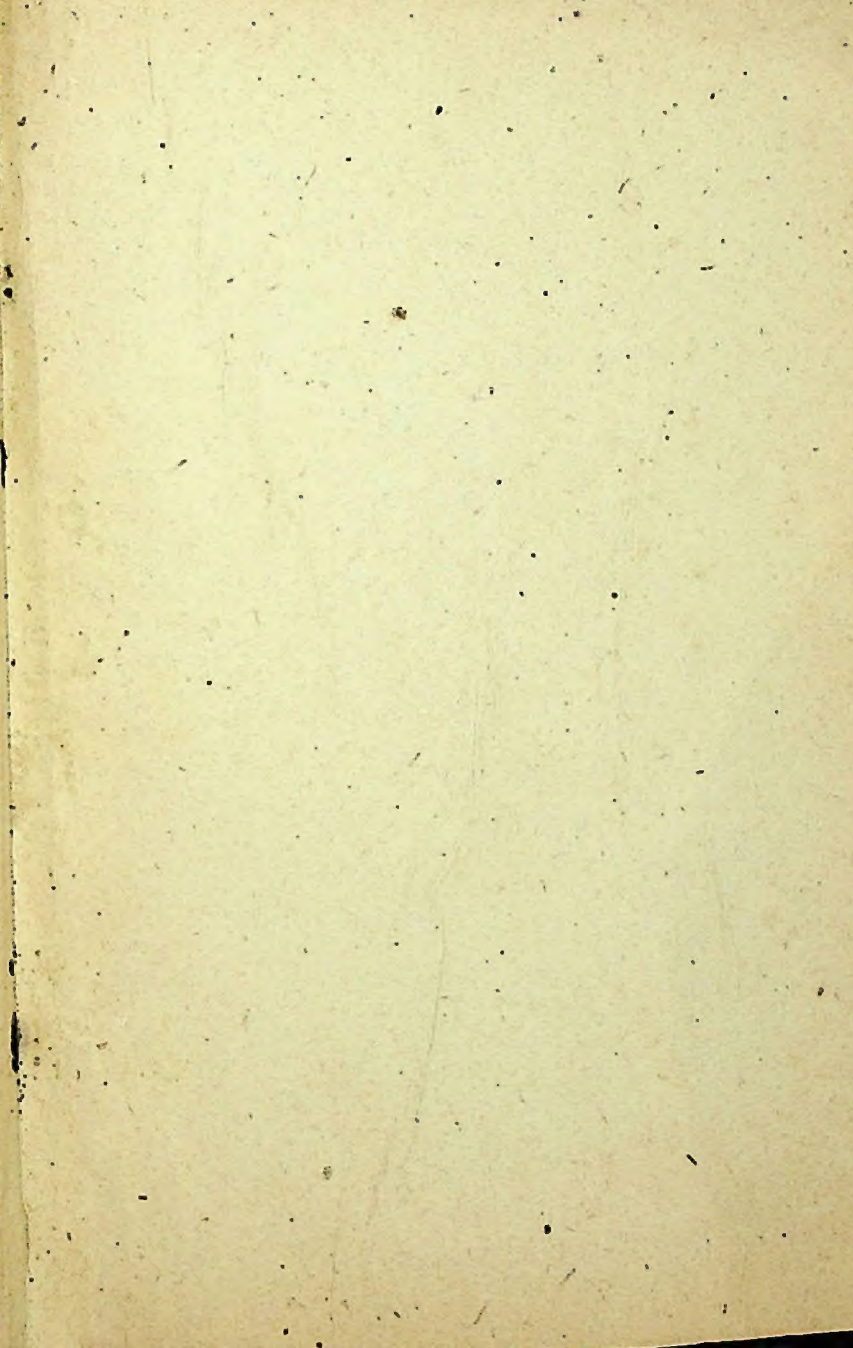
चरित्रें

नामदार गोखले	२–०–०
ईश्वरचंद्र विद्यासागर	०–८–०
इतिहासाचार्य राजवाडे	०-१२-०
बेंजामिन फ्रँकलीन	०–४–०
शिशिरकुमार घोष	०–४–०
रवींद्रनाथ टागोर	०–४–०

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला, १२ टिळक रोड, पुणें २

प्रकाशित

पुरोगामी
–जा[illegible]के

जीवनयोग
–ना. ग. जोशी

गीता-हृदय (दुसरी आवृत्ति)
–साने गुरुजी

विनोबाजी भावे
–साने गुरुजी

देशबंधु दास
–साने गुरुजी

एकमेव विक्रेते

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला

१२ टिळक रोड, पुणे २.

आगामी

साने गुरुजीकृत

संध्या (कादंबरी)
रामाचा शेला (कादंबरी)
पत्री (निवडक वेचे)
चित्रकार रंगा (कादंबरी)

